

*Ба ҳукми дастнавис
УДК: 809.155.0*

КАРИМОВА МАСТОНА ДИЛБАРОВНА

**ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ ЛЕКСИКАИ ЛАҲҶА
ДАР ШАРОИТИ ДУЗАБОНӢ**
(дар асоси маводи лексикаи лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Лахш)

10. 02. 22 – Забонҳои халқҳои кишварҳои хориҷии Аврупо,
Осиё, Африқо, сокинони бумии (аборигенҳо) Амрико ва Австралия
(забони тоҷикӣ)

АВТОРЕФЕРАТ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология

Душанбе – 2018

Кори илмӣ дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни иҷро шудааст.

Роҳбариллмӣ: **Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло**, доктори илмҳои филология, узви вобастаи Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, директори Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии АИ ҶТ

Муқарризонирасмӣ: **Маҳмадҷонов Олимҷон Обидҷонович**, доктори илмҳои филология, профессор, муовини ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода

Юсупов Абдулло Исмоилович, номзади илмҳои филология, дотсенти кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино

Муассисаи тақриздиханда: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Ҳимояи диссертатсия «24»декабри соли 2018 соати 14⁰⁰ дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии БД.КOA-040 назди Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия тавассути сомонии www.iza.tj ва дар китобхонаи илмии Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон шинос шудан мумкин аст.

Афтореферат рӯзи «-----»..... соли 2018 фиристода шуд.

Котиби илмӣ
Шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филология

Ҳошимова Х. А.

ШАРҲИ УМУМИИ КОР

Мубрам будани мавзӯ. Масъалаҳои чамбасти илмии шеваҳои забони тоҷикӣ, пурраю ҳаматарафа тадқиқ қардани тамоми шеваҳои забони тоҷикӣ, муайян намудан, интишор ва муносибати онҳоро бо лаҳҷаву забонҳои дигар тақозо мекунад. Аз ин ҷиҳат, омӯхтани лаҳҷаҳои алоҳидаи забони тоҷикӣ ва муносибати онҳо бо дигар забонҳо дар ҳалли як қатор масъалаҳои назариявӣ ёри хоҳад расонд. Ҳамзистии халқи тоҷик бо қавму миллатҳои гуногуни туркзабон боиси таъсири мутақобила дар гуфтори онҳо гардида, дар баъзе минтақаҳо сабаби ба вучуд омадани дузабонӣ гардидааст. Ин дар лаҳҷаҳои тоҷикони маҳалҳои гуногун эҳсос мешавад. Аз ин рӯ, масъалаи омӯзиши таъсири байниҳамдигарии забонҳои тоҷикию туркӣ яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии муосир буда, тадқиқоти амиқу дақиқ ва ҳаматарафаи илмиро тақозо мекунад. Ба ин маънӣ, омӯзиш ва тадқиқи муносибати байниҳамдигарии забонҳои тоҷику қирғиз дар мисоли ноҳияи Лахш (собиқ Ҷирғатол) дар шароити муҳити бисёрзабонии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти калони илмию амалӣ дорад.

Лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар баробари воҳидҳои луғавии забонҳои дигар калимаҳои туркиро низ қабул кардаанд, ки боиси инкишофи тавсияи таркиби луғавии онҳо гардидаанд. Дар раванди таракқиёт ва пешрафти ҷомеа лаҳҷаҳо муваффақият ва қомбӯхӣ ба даст овардаи мардумро дар худ инъикос менамоянд, ки муҳити дузабонаи минтақаи Лахш (Ҷирғатол) аз он истисно нест. Лексикаи лаҳҷаи минтақаи мазкур мисли дигар лаҳҷаҳои маҳаллӣ бо ҳаёт ва таърихи мардуми он робитаи ноғусастандорад.

“Лаҳҷаҳо мисли баҳранд. Онҳо ғайр аз аломатҳои зоҳирӣ, ки ба чапми ҳар муҳаққиқ зуд бармехуранд, ҳамчунин дар қаъри худ далелҳои бешуморе доранд, ки ба туфайли тадқиқотҳои амиқ ва тӯлонӣ рӯи зада, барои ҳарчи бештар ва саҳеҳтар таъин қардани мавқеи ин ё он шева дар силсилаи шеваҳои айни як забон, далелҳои қотей шуда метавонанд” (Ҷураев, 2017, 7).

Ҳамзистии мардумони гуногунизабон ба лаҳҷаҳо хоҳу ноҳоҳ таъсири худро мерасонад. Таркиби луғавии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, ки бо мардуми туркнаҷод паҳлу ба паҳлу зистаанд, ниҳоят бой ва гуногунранг мебошад. То имрӯз лексикаи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дар муносибат бо забони туркӣ – қирғизӣ мавриди омӯзиши васеи илмӣ қарор нагирифтааст.

Профессор В. С. Расторгуева қайд кардааст, ки «Таджикская диалектная лексика в настоящее время изучена весьма недостаточно. Исследователи-диалектологи в своих работах, посвященных описанию различных говоров, обычно уделяют лексике лишь три-четыре странички» (Расторгуева, 1964, 149). Ин қамбуди баёнқардаи В. С. Расторгуева аз солҳои 80-уми асри гузашта сар қарда, то ба имрӯз дар ҳоли ислоҳ аст ва роҷеъ ба омӯзиши масоили лексикаи лаҳҷаҳои минтақаҳои Тоҷикистон ва лаҳҷаҳои тоҷикии берун аз ҷумҳуриямон диссертатсияҳои илмӣ таълиф гардида, таркиби луғавӣ ва қабатҳои семантикии лаҳҷаҳои мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтаанд.

Бинобар ҳамин, баррасии ҳаматарафаи вижагиҳои таркиби луғавии лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Лахш (Ҷирғатол) низ, ки дар он тоҷикон ва аққалияти хурди этникии туркзабони қирғизҳо бо ҳам якҷоя зиндагӣ доранд, қори бағоят муҳими илмӣ ба шумор меравад. Дар таърихи 03. 03. 2016, тахти № 240 бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон номи ноҳияи Ҷирғатол ба номи Лахш иваз гардид. Баргаштан ба асолати таърихӣ аз ташаббусу кӯшишҳои пай дар пайи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар давоми солҳои соҳибистиклолӣ сарчашма гирифта, эшон то соли 2017 ҳафт маротиба бо сафари қорӣ ба ноҳияи Лахш ташриф овардаанд, ки боиси бехтар шудани на танҳо ҳаёти мардумон, балки ба забон ва гӯйиши минтақа таъсири мусбати худро расонидааст ва ба асолати таърихӣ баргаштани номи минтақа гӯвоҳи ҳамин маънӣ мебошад.

Дар ин марзу бум миллатҳои тоҷику қирғиз аз замонҳои қадим бо ҳам дӯстона зиндагӣ мекунанд. Бинобар ҳамин дар соҳаҳои гуногуни забонӣ таъсири мутақобиларо мушоҳида қардан мумкин аст, ки дар фаслҳои марбути диссертатсия матраҳ шудаанд.

Дарачаи омӯзиши мавзӯ. Муносибатҳои забони мардуми ноҳияи Лахш то ба имрӯз ба ҳайси кори алоҳидаи илмӣ аз тарафи донишмандони соҳаи забоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Аммо муҳаққиқон зимни баррасии вазъи сӣёсӣ иҷтимоӣ Бухорои Шарқӣ, таърихи пайдоиши этноними калимаи “қирғиз”, навиштани таърихи Қаротегин, баррасии вазъи хоҷагии қишлоқи минтақаи Лахш роҷеъ ба масоили забони минтақа низ ёдовар мешаванд. Маълумтарини онҳо тадқиқоти олимони собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ аз қабили В. В. Бартолд, Н. А. Кисляков, Б. Искандаров, А. Маҷлисӯв, М. Абрамзон, Л. Костенко, Я. Р. Винникова, П. Лукницкий, М.С. Андреев, И. Кополёва, В. Раҳматуллоев Д. Плоских, Фанъян, М. Эркаев, М. Сабуров, С. Назруллоев, И. Обидов, Машрапов Т, Н. А. Аристонев, О. Қараев, Э. Манаев, С. Мухторов, Ю. А. Николаев, Ж. Мухамбаев ва дигарон ба ҳисоб мераванд, ки дар таҳлили мавзӯ ҳаҷмчун сарчашмаҳои асосӣ ба инобат гирифта шудаанд.

Доир ба раванди муҳочиршавии қавми қирғиз дар ноҳияи Лахш (собиқ Чирғатол) чанде аз олимони, аз ҷумла С. Е. Яхонтов, А. Байтур, А. Зуев, А. Абышқаев, Р. Лор, Э. Р. Керимбекова ва дигарон таваҷҷуҳ зоҳир намуда, қорҳои илмӣ анҷом додаанд, ки дар диссертатсия онҳо ҳам мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Ҳаҷмчунин доир ба лаҳҷаи Қаротегин А.З.Розенфелд тадқиқот анҷом дода, китоби “Говоры Каратегина”-ро (1960) ба ҷоп расонидааст. Ӯ дар бораи муҳочирати мардумони минтақаи Қаротегин ба Варзоб ва Фарғона маълумот дода, дар очерки грамматикӣ доир ба хусусиятҳои хоси фонетикӣ ва грамматикӣ лаҳҷаҳои Қаротегин тадқиқот анҷом дода, онро ба ду ғуруҳи асосӣ - лаҳҷаи соҳили чап ва рости дарёи Сурхоб тақсим мекунад. Муаллифони “Таджики Каратегина и Дарваза” (1970) ба масоили этнографии минтақаи Каратегин ва Дарваз дахл карда, доир ба калимаи истилоҳоти ҳамон соҳа ёдрас мешавад, ки барои забоншиносӣ маводи арзишманди илмӣ мебошанд.

Монографияи “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” (1979, 1980), ки аз панҷ ҷилд иборат аст, барои баррасии яқлухти гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Махсусан, масъалаҳои дар ҷилди аввали монография (1980) матраҳгардида барои мавзӯи мо аҳамияти муҳими илмӣ доранд, зеро дар он доир ба ҳудуди ҷойгиршавии шеваи ҷанубӣ (саҳ.7), ки лаҳҷаи Лахш мансуби ин шева аст, маълумот дода, роҷеъ ба пайдоиши қирғизон дар ин минтақа (саҳ.12-13), таҳаввулотии системаи овозии лаҳҷа ва хусусиятҳои лексикаи он ба таври амиқ мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтааст, ки дар бобҳои диссертатсия ба он муроҷиат кардаем.

Яке аз асарҳои бисёр арзишманд “Фарҳағи гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” (2014, Маҳмудов М., Ҷӯраев Ф. ва Бердиев Б.) мебошад, ки дар он маводи шеваи ҷанубӣ дар шакли лугат ғирдоварӣ шудааст. Дар ин лугат маводи лаҳҷаи Лахш то андозае пешкаш гардидааст, ки мо низ аз он истифода кардаем.

Монографияи “Системаи лексикаи лаҳҷаи забони тоҷикӣ” (Ҷӯраев, 2017) ба самти нави пажӯҳишҳо дар шевашиносии тоҷик – лексикологияи регионалӣ замина гузошта, дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ таркиби лугати лаҳҷаро ҳаҷмчун система таҳлил намуд. Дар ин асар масъалаҳои тавсифи умумии таркиби лугати лаҳҷа, сарчашмаҳои асосии тапақкул ва инкишофи таркиби лугати лаҳҷа, системаи мавзӯии таркиби лугати лаҳҷа дахл карда, ба ҳалли масоили номақшуфи системаи лексикаи лаҳҷавӣ асос гузошт. Ин асар бунёди ҳаҷмчун сарчашмаи назариявӣ аҳамияти муҳими илмӣ дорад.

Аз баррасии осори ба ин масъала бахшидашуда маълум мегардад, ки доир ба тапақкул ва инкишофи лексикаи лаҳҷаи ноҳияи Лахш, ки асосан дар муҳити дузабонӣ (тоҷикӣ ва қирғизӣ) тапақкул ёфтааст, кори алоҳидаи илмӣ сурат нагирифтааст.

Мақсади асосии диссертатсия баррасии тапақкул ва инкишофи лексикаи лаҳҷа дар муҳити дузабонии тоҷикию қирғизӣ дар заминаи лаҳҷаи тоҷикиноҳияи Лахш буда, тибқи ин мақсад вазифаҳои зерин гузошта мешаванд:

- таҳқиқи масоили назариявии билингвизм;
- муайян кардани таърихи муносибатҳои тоҷикону қирғизро;

- нишон додани таърихи муносибатҳои сарҳадӣ, иқтисодию сиёсӣ ва маъмуриву ҳудудии тоҷикону қирғизҳо;
- баррасии муносибатҳои забонии мардуми тоҷику қирғизи ноҳияи Лахш;
- таҳқиқи таркиби лугавии лаҳҷаи Лахш;
- баррасии калимаҳои умумихалқӣ;
- баррасии диалектизмҳои лексикӣ;
- таҳқиқи лексикаи лаҳҷаи Лахш аз рӯи баромад;
- пажӯҳиши воҳидҳои лугавии тоҷикӣ;
- пажӯҳиши воҳидҳои лугавии арабӣ, туркӣ – қирғизӣ ва русӣ–аврупоӣ
- таҳқиқи гурӯҳҳои мавзӯии таркиби лугати лаҳҷаи Лахш;
- баррасии истилоҳоти ҳешутабории лаҳҷаи Лахш;
- баррасии истилоҳоти марбут ба урфу одат, ороишоти занона ва сару либос;
- баррасии воҳидҳои лугавии марбут ба гиёҳҳо, кишоварзӣ;
- баррасии воҳидҳои лугавии марбут ба чарогоҳи тобистона, асбоби рӯзгор ва номи ҳайвонот;
- баррасии истилоҳоти марбут ба анвои ҳӯроквории аз орд тайёршуда.

Навгони қор аз он иборат аст, ки пажӯҳиши алоҳидаи илмӣ роҷеъ ба масоили муносибатҳои забонии тоҷикону қирғизҳои минтақаи Лахш, ки пароишти дузабонӣ доранд, бори аввал анҷом мегирад. Дар қор лексикаи лаҳҷаи тоҷикони Лахш ба таври нисбатан муқаммал ҷамъоварию баррасии илмӣ шуда, қабатҳои лексикӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар диссертатсия бори аввал калимаҳои муштараке, ки дар тӯли солиҳои зиёди ҳамзистии мардуми тоҷику қирғиз дар муомилоти сокинон қарор доранд, таҳқиқи амиқу муфассали лингвистӣ шуда, таъсири муҳити дузабонӣ нишон дода мешавад.

Моҳияти назариявӣ қор аз он иборат аст, ки натиҷаҳои илмӣ тадқиқот таъсири мутақобилаи ҳамзистии миллатҳоро ба забон возеҳу равшан намуда, барои рушди масоили лугатшиносӣ ва таҳқиқи хусусиятҳои дузабонӣ заминаи мусоид фароҳам меоварад.

Аҳамияти амалии таҳқиқи аз он иборат аст, ки натиҷаҳои онро метавон дар донишгоҳу донишқадаҳо зимни дарсҳои назариявӣ амалии шевашиносӣ, лугатшиносӣ, типологияи муқоисавӣ-таърихӣ ва баррасии масоили дузабонӣ истифода намуд. Ҳамчунин натиҷаҳои диссертатсия дар навиштани асарҳои илмӣ-тадқиқотӣ, дастури воситаҳои таълимӣ ва лугатномаҳои шевашиносӣ маводи фаровон дода метавонад.

Методҳои таҳқиқ. Усули таҳқиқи интихобшуда мутобиқи мақсади вазифаҳои дар назардошта мебошанд. Ин аст, ки зимни баррасӣ асосан аз усули тасвирӣ истифода шуда, дар ҳолатҳои зарурӣ аз унсурҳои лексикӣ-семантикӣ, муқоисавӣ-таърихӣ таҳқиқ истифода ба амал омадааст.

Асосҳои назариявӣ методологии таҳқиқ. Ба ҳайси осори муҳими илмӣ-назариявӣ аз дастовардҳои донишмандони ватанию хориҷӣ истифода шудааст, ки муҳимтарини онҳо асарҳои муҳаққиқон М. С. Андреев, В.С. Расторгуева, Н. М. Оранский, А. З. Розенфелд, Е. К. Молчанова, Н. Маъсумӣ, Р. Ғаффоров, Ғ. Ҷураев, Д. Карамшоев, А.Л. Хромов, Ш. Ниёзи, М. Н. Қосимова, Р. Л. Неменова, Д. Саймиддинов, Ҳ.Маҷидов, Д. Хочаев, С.Сулаймонов, С. Назарзода, М. Маҳмудов, Н. Офаридаев, О. Қосимов, О.Маҳмадҷонов, Ҷ. Алимӣ, П. Нуров, С. Раҳматуллозода, Ф.Шарифова, М.Саломов, Д. Ҳомидов, З.Мухторов ва дигарон мебошанд.

Масъалаҳои зерин ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1. Муносибатҳои ҳамҷаворӣ, иқтисодию сиёсӣ ва маъмурии тоҷикону қирғизҳо таърихи дуру дароз дошта, он ба таркиби лугавии лаҳҷаи тоҷикии ноҳияи Лахш таъсир расонидааст, ки баррасии он бешубҳа зарур аст.

2. Лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Лахшро муҳаққиқон ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ марбут медонанд.

3. Барои равшан сохтани таркиби лугати лаҳҷаи ноҳияи Лахшбаррасии воҳидҳои лугавии мушгараке, ки байни тоҷикону кирғизҳо ба ҷашм мерасад, муҳим арзёбӣ мегардад.

4. Таппакули калимаҳои умумихалқӣ ва хоси лаҳҷа дар доираи қонунҳои умумии забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои забонамон сурат мегиранд.

5. Дар заминаи масъалаи муносибати лаҳҷаиноҳии Лахшбо забони адабии тоҷикӣ таҳқиқи воҳидҳои лугавии лаҳҷаи мазкур аз рӯйи баромад (тоҷикӣ, туркӣ-киргизӣ, арабӣ ва русӣ-аврупоӣ) мувофиқи мақсад шуморида мешавад.

6. Воҳидҳои лугавии лаҳҷаи Лахшгурӯҳҳои мавзӯии зиёдеро фаро мегиранд, ки дар ҳаёти ҳамаарӯзаи мардум заруранд. Таҳқиқи таркиби лугати ин лаҳҷа аз рӯйи истилоҳоти марбут ба ҳешутаборӣ, истилоҳоти марбут ба урфу одаг, растаниҳо, воҳидҳои лугавии марбут ба чарогоҳ (айлоқ) ва асбоби рӯзгор, орошоти занона ва сарулибос, богдорию кишоварзӣ, анвои ҳӯрокворӣ, истилоҳоти марбут ба номи ҳайвонот ва ғайра дар қор гурӯҳбандӣ шудаанд, ки дар лаҳҷа мақоми махсус доранд.

Апробатсияи қор. Диссертатсия дар маҷлиси кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДЮТ ба номи С.Айни (суратчаласаи №3 аз 30.10.2017) ва сексияи забоншиносии Институти забони ва адабиёти ба номи Абуабдулло Рудакии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон (суратчаласаи № 6 аз 19.06.2018) муҳокима шуда ба ҳимоя тавсия шудааст.

Аз рӯйи мавзӯи диссертатсия 5 мақола наҷр гардидааст, ки 3-тои он дар маҷаллаҳои мансуб ба ҚОА ФР ҷоп шудаанд ва рӯйхаташон дар охири фишурдаи диссертатсия оварда шудааст. Қисматҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои забоншиносии, ки дар ДДЮТ ба номи С. Айни баргузор гардидаанд (2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017) муаррифи ва муҳокима шудаанд.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, хулоса, феҳристи ихтисороҳа ва рӯйхати адабиёт иборат аст.

Мазмуни асосии диссертатсия

Дар муқаддима оид ба муқаддима будани мавзӯ, дараҷаи омӯзишимаъсала, мақсаду вазифаҳои асосии диссертатсия, нағвонии қор, моҳияти назариявӣю амалии қор, усулҳои таҳқиқ, асосҳои назариявӣю методологии таҳқиқ, масоили ба ҳимоя пешниҳодшаванда, апробатсияи ва сохтори диссертатсия маълумот дода мешавад.

Боби якум “Масъалаи дузабонӣ дар ҷомеаи бисёрзабонӣ” ном дошта, аз се фасл иборат аст. **Фасли якум** “Масъалаҳои назариявӣю дузабонӣ ” номгузорӣ шудааст. Қайд мегардад, ки роҷеъ ба масоили дузабонӣ ва бисёрзабонӣ олимонӣ зиёде ибрози андеша кардаанд, ки дар миёни онҳо осори донишмандоне ҷун А. А. Абдуллаев, В. А. Аврурин, А. А. Алҳазипшвили, Ш.А.Амонашвили, О.С. Аҳмадова, Р. Ю. Барсуқ, А.Н. Басқоков, В. Н. Белоусов, Е. М. Верешагина, В. Вилдомека, М. Гинг, Ю. Д. Дешериев, И. Ф. Протченко, К.З. Зақирянов, М. В. Зинге, Н. В. Имедадзе, Дж. В. Кэрролла, В. Е. Ламберт, А. М. Шаҳнарович, К. Х. Холназаров, М. Норматов, Ф. Зикриёев ва дигарон муҳим мебошанд, ки роҷеъ ба хусусиятҳои зухуроти дузабонӣ, таъсири равандҳои равонӣ дар таппакули дузабонӣю бисёрзабонӣ, билингвизм ва намудҳои он, дузабонӣ ва маданияти суҳан, дузабонӣ дар мактабҳои типӣ нав, хусусиятҳои равонӣю омӯзиши забони хоричӣ, сиёсати забонӣ ва масоили рушди забонҳои миллий, баррасии масоили дузабонӣ (бисёрзабонӣ) дар мабноси муносибатҳои иҷтимоӣю фарҳангӣ, масоили муҳими назарии марбут ба ин масъала ва ғайраҳо тадқиқот анҷом додаанд.

Дар забоншиносии ду намууди ҳодисаи дузабонӣ вучуд дорад: иртиботӣ ва ғайрииртиботӣ. Намуди иртиботӣ гуфта, ҳолате фаҳмида мешавад, ки агар дар минтақаҳои масқунӣ мардумони гуногунизабон зиндагӣ мекунанд ва дар ҳаёти онҳо муҳит ва робитаҳои доимии қору фаъолият ва зиндагию доду гирифтӣ якҷоя мушоҳида шуда, яке аз забонҳо хусусияти доминантӣ дошта бошад. Дузабонии ғайрииртиботӣ ин тавассути таҳсилоти махсус фаҳмида мешавад.

Дар ҷомеае, ки ду забонро хуб медонанд ва баробар истифода мекунанд, забони онро дузабонӣю дутарафа меноманд, ки ин гуна дузабонӣ дар намууди дузабонии

иртиботӣ мушоҳида мешавад. Дар Тоҷикистон минтақаи Лахш, баъзе рустоҳои Шаҳритусу Кубодиён, Конибодом, Турсунзода ва дар Ҷумҳурии Ўзбекистон шаҳри Самарқандро дохил кардан мумкин аст, зеро дар ин чоҳо бо ду забони – тоҷикию қирғизӣ ва тоҷикию Ўзбекӣ озодона муошират мекунанд.

Дар баробари дузабонии дутарафа дузабонии яктарафа низ мушоҳида мешавад. Дар Тоҷикистон забонҳои бадахшонӣ, забони ягнобӣ ва паряғӣ забонҳои бехат ва осебзаир ба ҳисоб мераванд. Таҳсилоти онҳо ба забони тоҷикӣ сурат мегирад ва забони тоҷикиро дар баробари забони худашон забони модарӣ мешуморанд, ки ин ҳолатро метавон дузабонии яктарафа қаламдод кард.

Минтақаи Лахш яке аз минтақаҳост, ки дар он бошандагони асосиаш тоҷикон бо қирғизҳо паҳлуи ҳам садсолаҳост, ки зиндагӣ доранд. Дар аксарияти деҳаҳои ин минтақа тоҷикон забони қирғизӣ ва қирғизон забони тоҷикиро медонанд, ки ба чанд омил вобаста аст: 1. Ҳамзистии дурударози таърихӣ. 2. Ба вучуд омадани муносибатҳои хешунаборӣ (хонадоршавии мутақобила). 3. Иштирок дар ҷашну маросимҳои ҳамдигар (туйҳои хонадоршавӣ, хатнагӯӣ, гаҳворабандон, моросими дафн ва ғ.). 4. Фаъолиятиҳои яқҷояи корӣ (на танҳо дар корхонаю муассисаҳо, балки дар хоҷагиҳои кооперативӣ, деҳқонӣ) ва рафтани ба айлоқҳо. 5. Муштаракоти динӣ. 6. Таҳсилот дар мактабҳо.

Ин омилҳо гувоҳи онанд, ки дар ин минтақа ҳам дузабонии иртиботӣ ва ҳам дузабонии ғайрииртиботӣ дида мешавад. Аммо дузабонии иртиботӣ мавқеи мустақамтар дорад, зеро омилҳои номбаршуда муносибатҳои зичи мардуми тоҷику қирғизро, берун аз таҳсилот равшан нишон медиҳанд.

Дар баррасиҳои олимони соҳаи ҷанбаҳои асосии дузабонӣ ба таври зер муайн шудаанд: 1. Ҷанбаи лингвистӣ. 2. Ҷанбаи иҷтимоӣ. 3. Ҷанбаи психологӣ. 4. Ҷанбаи педагогӣ. (Проблемы двуязычия и многоязычия, 1972, 28).

Ҷанбаҳои мазкур дар маҷмӯъ, ба назари мо, ба забонҳои меъёр тааллуқ дорад. Дар муҳити лаҳҷаҳо ҷанбаҳои лингвистӣ ва иҷтимоии дузабонӣ аҳамияти хос пайдо мекунанд. Ин аст, ки зими баррасии лаҳҷаи тоҷикони минтақаи Лахш тағйироту таҳаввулотҳои лексикаи лаҳҷаи мазкурро дар муносибат ба забони қирғизии минтақа аз диди таъсири ҳодисаҳои иҷтимоӣ ва лингвистӣ таҳқиқ менамоем.

Дар фасли дуюм “Ташаққули сокиншавии қабилаҳои қирғиз ва муносибати онҳо бо тоҷикон дар ноҳияи Лахш” роҷеъ ба буди боши миллатҳои тоҷику қирғиз дар минтақаи Лахш таҳқиқ анҷом гирифтааст. Дар минтақаи Лахш, ба ғайр аз тоҷикон, инчунин қавмҳои қирғиззабони найманҳо, манастову, тейиттову, айваптову, қулматтову, чоғалӣ, қъзълаяқ, ақгачиҳо, кесектову умр ба сар мебаранд. Дар ноҳияи Лахш дар деҳаҳои Оксой, Обчака, Қандов, Пилдон, Ҷилондӣ, Қушағба, Шилбилӣ тоҷикон ва дар деҳаҳои Қаромъқ, Муқур, Ғулама, Ачқалма, Сарғой, Домбронӣ, Қашот, Қарасой, Мук, Питовқул қирғизҳо зиндагонӣ мекунанд. Дар бархе аз деҳаҳо тоҷикон қирғизҳо омехта зиндагӣ мекунанд, аз ҷумла, Сарикенча, Сасикбулоқ, Қаракенча, Тушибойҳо, Чайилган, Қарашура, Чолборсӣ, Майдонтерак, Ҷирғатол, Қарчин.

Дар ин бахши диссертатсия дар бораи қирғизҳо, пайдоиши онҳо ва этимологияи калимаи “қирғиз” баҳси доманадорӣ олимони баррасӣ мегардад. Дар бораи этимологияи қирғиз муҳаққиқони зиёде андешаҳои худро баён кардаанд. Дар сарчашмаҳои хитойӣ вожаи «қирғиз» ё «қиркюс» ҳанӯз аз асрҳои VIII-VII пеш аз мелод воমেҳурад (Синяковский, 1900, 92-100). Дар сарчашмаҳои юнонӣ «херкис», дар мугулӣ «хиркис-қирқис хиргис, хяргис», дар лотинӣ «гергис», дар арабӣ خرخيس “хирхис”, қошғарӣ قرقيز “қирғиз” дар чувайнӣ فرغيز “хърхъз”, خرخيز “хърхър” оварда маънидод шудааст (Туран, Осоров, 2011, 17).

Ба ғайр аз ин, бархе аз донишмандон, аз қабили А. Байтур, А. Зуев, В. В. Радлов, С. Е. Яхонтов, Д. Банзаров, Т. Акеров, Н. А. Аристонев, Э. Манаев, С. М. Абрамзон, О. Р. Маҷлисоев, Л. Лигетӣ, В. Ф. Опанин, Г. Ф. Миллер ва дигарон низ дар бораи баромади калимаи “қирғиз”, ҳайати этникии ин мардум, ҳиҷрати қирғизҳо ва суннату анъанаҳои онҳо қорҳои илмӣ анҷом додаанд. Ба андешаи мо, калимаи мазкур ба маънои одамоне, ки дар бандандиҳо зиндагӣ мекунанд, робита дорад. Ба гуфти В. В. Бартолд гӯё қирғизхоро аз Теншино оиратҳо танг карда бароварда, ба он чо танҳо баъди

шикаст хӯрдани давлати ойратҳо аз ҷониби хитоёҳо соли 1758 баргапта бошанд (Бартолд, 1963, 87). Баъди ба Тиёншон омадани калмиқҳо қирғизҳо аввал аз атрофи Иссиққул тоифаи “бугинҳо”, баъдан тамоми тоифаҳои “бугинҳо” аз он ҷойҳо ронда шудаанд (Костенко, 1877, 72).

В. В. Бартолд ва Маҳмуд ибни Валӣ дар он ақидаанд, ки қирғизҳо ба ноҳияи Лахш аз асри XVII –и мелодӣ сокин шудаанд ва пажӯҳишҳои таърихшиносони қирғиз ҳам ин ақидаро собит месозад, ки қирғизҳо дар асри XVII ба Қаротегин ва дигар минтақаҳои Тоҷикистон омадаанд (Бартолд, 1963, 94).

То Инқилоби Октябр ноҳияи Лахшдар ҳайати миригариӣ Фарм, дар тобеияти аморати Бухоро буд. Ноҳияи мазкур ба миригариӣ Фарм ва аморати Бухоро ҳар сол бочу хироч меод. Баъд аз инқилоби Октябр дар ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии халқҳои тоҷику қирғиз таҳаввулоти таърихӣ ба вучуд омад, ки ба забони ҳам бетағйир намонд. Ин гуна тағйироти сифатӣ пеш аз ҳама дар захираи лугавии забони намоён гардид. Таркиби лугавии забони аз ҳисоби калимаҳои нав, ки бепгари онҳо ба соҳаҳои гуногун, аз ҷумла, сиёсат, иқтисод, воситаҳои истехсолот, муносибатҳои нави фарҳангива ғайраҳоро фаро мегиранд, такмил ёфт. Ин вазъият яке аз сабабҳои тапаққули таркиби лугавии лаҳҷаи Лахш ва муносибатҳои дузабонӣ гардид.

Имрӯз қирғизҳо дар бархе аз деҳаҳои водии Қаротегин маскун буда, дар шарки ин минтақа дар ноҳияи Лахш ва Мурғоб зиндагӣ мекунанд. Бархе аз урфу одатҳои онҳо бо тоҷикон омехта шуда бошад ҳам, қисми дигар ба тағйироти ҷиддӣ рӯ ба рӯ нагашта дар шакли асл риоя мегардад, ки дар диссертатсия то ҳадди имкон баррасӣ гапштааст.

Фасли сеюми боби якум “Муносибатҳои забониӣ мардумони тоҷику қирғизи ноҳияи Лахш” ном дорад ва дар он масъалаҳои додугирифтӣ бархе аз вожаҳои забони тоҷикию қирғизи мавриди баррасӣ қарор мегирад. Халқҳои тоҷику қирғиз дар як сарзамин дар вазъияти дӯстона умр ба сар мебаранд. Ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои қавмҳои туркзабон асрҳо боз давом доранд, ки онҳоро дар сарчашмаҳои адабӣ ва таърихӣ асри XVI метавон мушоҳида кард. Далелҳои нишон медиҳанд, ки ин раванд ҳеле барвақт оғоз ёфта, дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои минбаъда қавитар гардид ва ба гӯйиши мардум таъсири худро расонидааст, ки ин ҳолат ба қувват гирифтани муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодии мардуми ин сарзамин вобаста аст.

Ҳамзистии мутақобилаи ду забони шароити саросар дузабониро ба вучуд оварда, таъсири як забони ба забони дигарро қонунан ногузир мегардонад. Алоқаи забони тоҷикону қирғизҳо дар Лахш дар сағхи гуногун қарор дорад. Онҳо зимни қору ғаболӣ дар соҳаҳои мухталифи кишоварзӣ, қосибӣ, қорводорӣ, тибби халқӣ, маориф, богдорӣ, сохтмону хонасозӣ ва ғайра бевосита бо ҳам алоқа дошта, дар баёни ферику андеша, барои дастрасии маълумоти муносиб ва мувофиқ аз калимаҳои зарурии истифода мекунанд, ки зиндагиро муомилоти онҳоро осон мекунанд.

Дар забоншиносии тоҷику ўзбек ва қирғиз як қатор асарҳои тадқиқотӣ ба миён омаданд, ки онҳо паҳлӯҳои гуногуни масъалаи мазкурро равшан намунаанд. Аз ҷумла, мақолаву асарҳои В. С. Расторгуева, А. К. Боровков, Н. Масъумӣ, Ғ. Ҷураев, Ҷ. Муруватов, М. Маҳмудов, Б. Бердиев, Қ. Иброҳимов, Р. Хидиров, Ю. Сафаров, К. Юсупов дар робита ба ин масъала аҳамияти муҳими илмӣ доранд.

Мустаҳкам шудани робитаҳои дӯстии халқҳо омилҳои асосии ба ҳам наздик шудани забонҳо ва аз ҳисоби яқдигар бӯй гардидани захираи лугавии онҳо мегардад. Калимаҳои ибораҳои туркӣ-қирғизии иқтибосшуда ба қонуну меъёрҳои забони тоҷикӣ мутақобил шудаанд.

Ҳамзистиидуру дароз бо қирғизҳо лаҳҷаи тоҷикони Лахшро мукамал карда, як қисми муҳими калимаҳои соҳавиро фаро гирифтаанд. Аз ҷумла, **номи воситаҳои осӣёб**: қалоқ – қавчок, ки бо ёрии он гандум ба сӯроҳии санг мерезад (Қш., Мг.); **асбобҳои рӯзгор**: тайоқ, қъроқ-порчаи ҳар гуна матоъ, шърдақ – либоси асп (Тб., Кк.); **соматизмҳо**: қоп-абру; қавақ-қигот, бурут-муйлаба г. (Лахш, Мг.); **номи анвон хӯроқ**: қурма – гӯшбирён, қурут, қимиз – шири байтал ва г. (Об., Пк.); **манғулият**: қойчу//қуйчи-подабон, қаровул – посбонва г. (Яш., Ҷш.);

вожаҳои пешутаборӣ: қайната-падарарӯс, авъшқа – шавҳар, экизек – дугоник ва ғ. (Тб., Об.); **растанӣ ва дарахтон:** чангоқ – чормағз, чантоқ – номи як навъи хор, ки бо номи янтоқ низ машҳур аст, бақатерак – сафедор ва ғ. (Қч., Лахп).

Як қабати алоҳидаи воҳидҳои луғавие, ки дар лаҳҷаи сокинони минтақа дар байни тоҷикону киргизҳо маъмул аст, калимаҳои тақрор мебошанд. Дар лаҳҷаи мазкур калимаҳои тақрор гурӯҳи алоҳидаро ташкил медиҳанд: ҷъда – ҷъда, раса – раса, гапта-гапта, йаг-йаг, апок – чапоқ, тов – пов, анна – мана, анча – мунча, букри – чукри, суйуқ – пуйуқ (Тб., Д., Кк., Қб., Қш.) ва ғайра. Бо таъя ба андешаи Н. Бозидов (Бозидов, 1991, 32), ки ду намуни тақрор: тақрори пурра ва тақрори ноқурра пешниҳод кардааст, мо низ лексикаи лаҳҷаи Лахшро дар диссертатсия ба тақрори пурра ва ноқурра гурӯҳбанди карда, мавриди баррасӣ қарор додаем. Бештари онҳо ба ҳиссаҳои гуногуни нуқъ аз ҷумла, ба тақрори исм, сифат, ҷонишин, феъл ва зарфу пешоянд марбутанд.

Таъсири мутақобилаи забони тоҷикию киргизӣ дар баҳши грамматика ҳам дида мешавад, ки дар диссертатсия мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Боби дууми диссертатсия “Таппакули таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш” ном дошта, аз ду фасл иборат аст. **Фасли якум** “Таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш аз рӯйи муносибат бо забони адабӣ” ном дошта, ба масъалаи пажӯҳиши гурӯҳи калимаҳои умумихалқӣ ва вожаҳои хоси лаҳҷа баҳшида шудааст. Шақлгирӣ ва мукамалшавии таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш давраҳои тӯлониро фаро мегирад. Муаллифони «Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ» дуруст қайд кардаанд, ки «Шеваи ҷанубӣ яке аз шеваҳои архаистии забони тоҷикӣ ба шумор меравад» (Маҳмудов, Ҷураев, 2012, 6). Лаҳҷаи Лахш, ки шомилхамин гурӯҳ аст, дар он унсурҳои архаистии зиёде ба мушоҳида мерасанд.

Лексикаи лаҳҷаи Лахш дар муқоиса бо забони адабии тоҷикӣ дорои чунин тафовутҳо мебошад:

а) фарқи калимаҳои умумихалқӣ аз рӯйи таркиби овозӣ: дигайига-дигари дигар, милдадор - миннатдор, малима - муаллима ва ғайра;

б) инкишофи таърихии луғати лаҳҷа: таҳарӣ // таҳиронӣ, лингӯ // локӯ, чарақчув // чаҳчув ва ғайра;

в) тафовути калимаҳо аз рӯйи маъно ва тобишҳои маъноӣ. Дар лаҳҷаи Лахш воҳидҳои луғавие ҳастанд, ки маънои дигар гирифтаанд: “қош” - “ҷуфтқунии замин, замини ҷуфтшуда”; “қуча” - ҳӯрокаи наврузӣ “қуча отала”. Роҷе ба таҳаввулоту тағйирёбии вожаҳо муҳаққиқ Ғ. Ҷураев андешаи худро ба таври зайл баён намудааст: “Калима дар таркиби луғати лаҳҷа яксон боки намонда, ҳамеша дар гардиш, тағйирёбӣ ва ҳаракат аст. Калима дар таркиби луғати лаҳҷа дар қисми забони адабӣ низ яқрағ нест” (Ҷураев, 2017, 42), ки ин баҳои воқеӣ аст.

Фонди луғавии лаҳҷаи Лахшро аз ҷиҳати муносибат ба забони адабӣ ва худуди интишори локалӣ ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст.

1. Калимаҳои умумихалқӣ

2. Калимаҳои хоси лаҳҷавӣ (диалектизмҳои лексикӣ).

1. **Калимаҳои умумихалқӣ.** Масъалаи баррасии калимаҳои умумихалқӣ диққати олимнро кайҳост, ки ба худ ҷалб намудааст. Доир ба ин масъала на танҳо олимони рус Л. Н. Ивашко, Г. Г. Мелниченко, О. С. Мжелский, И. А. Оссоветский, Ф. П. Филин, О. Т. Порохова, балки муҳаққиқони соҳаи шевашиносии тоҷик В. С. Расторгуева, Р. Л. Неменова, А. З. Розенфелд, Р. Ғафоров, Ғ. Ҷураев, Б. Бердиев, М. Маҳмудов, С. Хоркашев, С. Мирзоев ва дигарон ҳам фикру андешаҳои муҳим баён кардаанд. Дар солҳои баъди муҳаққиқон А. Қаҳоров, Н. Гадоев, З. Замонов, Р.И. Сангинова ва дигарон ба масъалаи омӯзиши таркиби луғавии лаҳҷаҳо даст задаанд, ки пеправӣ дар ин соҳаи шевашиносии тоҷик аст.

Лаҳҷаи сокинони ноҳияи Лахш омехтазабон аст ва дар ин ноҳия лаҳҷаи тоҷикӣ хусусияти доминантӣ дорад. Хусусиятҳои овозию грамматикӣ ин лаҳҷаро аз ҷиҳати генетикӣ бо лаҳҷаҳои дигари ҷанубӣ пайваст мекунад. Воҳидҳои луғавии умумитоҷикӣ дар лаҳҷаи Лахш ба мисли дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ серистеъмол мебошанд. Калимаҳои умумихалқӣ лаҳҷаи Лахш, асосан, маҳсули забони тоҷикӣ буда, мутобиқи

маънои онҳо умумихалқӣ ба гурӯҳҳои мавзӯии хешовандӣ, сару либос, молу ашё, илму маориф, синну сол, хӯрду хӯрок, меваҷот, тиб, сохтмон, чирмҳои осмонӣ, ҳодисаҳои табиат, номҳои ҷуғрофӣ, ҳайвонот, номҳои гендерии марду зан ва ғ. мансубанд, ки дар диссертатсия таҳқиқ шудаанд.

Ҳамин тарик, калимаҳои умумихалқии лаҳҷаи ноҳияи Лахш аз ду ҷиҳат тафовут доранд:

а) воҳидҳои луғавие, ки бидуни тағйироти савтӣ истифода мешаванд: орд, пиёз, каду, кӯдак, хола, пир, чавон, бодом, болишт ва ғайра;

б) воҳидҳои луғавие, ки ба тағйироти овозӣ дучор шудаанд: **ман** (ман), **пайшанбӣ** (панҷшанбе), **бънг** (бом), **дъхтар** (духтар), **даан** (дахон) ва амсоли инҳо. Дар байни калимаҳои умумихалқии лаҳҷаи Лахш теъдоди калимаҳои дида мешавад, ки онҳо хусусияти адабӣ-китобӣдоранд. Аз қабилӣ парӣ, вичдон, ҳавсала, ор, номус, ситора, таб, токат, қина, ад, инсоф, нур, тамиз ва ғайра.

2. **Калимаҳои ҳоси лаҳҷа** (диалектизмҳои лексикӣ). Диалектизмҳои лексикӣ дар қатори калимаҳои умумиточикӣ як қабати маҳсули лугати лаҳҷаҳои маҳаллиро ташкил медиҳанд. Онҳо одатан дар доираи интишори ин ё он гурӯҳи лаҳҷаҳо ё шеваҳои алоҳида ба қор мераванд ва тамоми ҳудуди истеъмоли забони умумимиллиро фаро гирифта наметавонанд. Оид ба диалектизмҳои лексикӣ дар забоншиносӣ донишмандоне чун А. Б.Калинин, Н. М. Шанский, Ф. П. Филин, Ғ. Ҷураев ва дигарон фикру андешаҳои ҷолиб баён кардаанд. Тибқи ақидаи Ф. П. Филин хусусияти муҳими диалектизмҳои лексикӣ аз он иборат аст, ки онҳо ҳудуди муайяни паҳншавӣ доранд (Филин, 1961, 35). Муҳаққиқ Ғ. Ҷураев бошад онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: 1. Диалектизмҳои лексикӣ пурра. 2. Диалектизмҳои лексикӣ нопурра (Ҷураев, 2017, 64). Маводи таҳқиқотии диссертатсияи мо низ дар асоси ҳамин принцип тарҳрезӣ гардидааст.

Дар таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш ҳам мисли гӯйишҳои дигари забонамон диалектизмҳои лексикӣ пурра ва нопурра ба таври фаровон истифода мешаванд.

Диалектизмҳои лексикӣ пурра чунин гурӯҳи вожаҳои мебошанд, ки аз рӯйи шакли фонетикӣ луғавии худ ба ин ё он лаҳҷа дахл дошта, маъноҳои онҳо дар забони адабӣ ва дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ қор фармуда намешавад. Агар истифода шаванд ҳам, доираи интишори онҳо чандон васеъ нест ва аз лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ берун баромада наметавонанд. Ин навъи вожаҳо як қисмати асосии лексикаи лаҳҷаи Лахшро ташкил дода, дар забони адабӣ мафҳумҳои дигарро ифода мекунад.

Сарчашмаи пайдоиши диалектизмҳои лексикӣ гуногун аст. Яке аз ин сарчашмаҳо муносибати таърихӣ лаҳҷа ба забонҳои дигар марбут аст. Аз ин ҷиҳат, дар таркиби луғавии лаҳҷаи номбурда арзи вучуд кардани калимаҳои арабӣ, туркӣ - кирғизӣ, русӣ амри воқеист. Манбаи дигари пайдоиши диалектизмҳои лексикӣ дар захираи лугати лаҳҷаи Лахш мавҷуд будани унсурҳои архаистӣ ба ҳисоб меравад. Баъзе онҳо аз адабиёти классикӣ ба мерос мондаанд. Ин навъи калимаҳо дар лаҳҷаи зикршуда нақши маҳсууро мебозанд. Манбаи дигар ба қонунҳои дохилии таҳаввулоти худ лаҳҷаи мажур марбут аст. Бисёре аз ин диалектизмҳои лексикӣ дар натиҷаи тағйир ёфтани таркиби овозии калима пайдо мешаванд: **карнай** – тутаҳои печка, **зърав** - устунҳои хона, **бастърма**- ҷой барои ҳайвонҳо.

Таркиби ин қабил диалектизмҳои лексикӣ гуногунранг буда, қанбаъҳои мухталифи рӯзгори мардумро фаро мегиранд. Аз ҷумла, анвои хӯрок: **орогон** - ширбиринҷ, **бърсоқ** -орзук, **отбърйун**– гардоб ё ордоб (Д., Кк., Қб.); ашёи олоти меҳнат ва кишоварзӣ: **савовчув**- ҷубе, ки бо он пашии гӯсфанд ё бӯзро меқубанд;**анҷум**- ашё (Д., Қч., Лахш); анвои меваҳо:**ғандолӣ**- олубулу, **чанғоқ**-чормағз, **алмурут**– нок (Кк., Қб., Қш.); парандаи хазандаҳо: **савзган**- акка, **чандулоч**-саъба, **сасъкупун** // **кукунун**– худхуд(Об., Оқ., Пк.); узвҳои бадан: **ашқазан**- меъда, **қазони рӯй** - чуқурии бари рӯй (Бг., Д., Кк., Қб., Қш.);воҳидҳои луғавие, ки намуди зоҳирӣ ва ҳислатҳои ботинии одамонро ифода мекунад: **сувчълдък**- кинояомез ба одаме гуфта мешавад, ки бисёр оё меҳӯрад, **хърёз** - одами рӯзахӯр // берӯза, **орсоқ**-ковокдандон(Бг., Д., Кк., Қб., Қш.); тарзи амал ва мидору дараҷа: **шарт- шарт**– тез-

тез), **кйинн** - баъд (Сб., Ср., Ск.); ҳодисаҳои табиат: **айвантаръльтш** - сармои моҳи феврал; **борошо** - боридани барфи зиёд; **ҳасан-ҳъсен** - тиру камон ва ғ. (Д., Кк.); мафҳумҳои абстракт: **чақағй**- даҳлатқардан, **авоғй**- гапи калон гуфтан, **хйюлй**- ҳаёли девона (Ҷг., Ҷт., Яш., Ҷш.) ва ғ.

Ҳамин тавр, диалектизмҳои лексикии пурраи муштарак дар ғановати лаҳҷаи тоҷикон ва қирғизҳои Лахш нақши муҳим дошта бо семантикаи локалии худ мансубияташонро бо минтақаи Лахш, ки ба муҳити дузабона табдил ёфта истодааст, таъмин менамоянд. Хусусияти муҳими диалектизмҳои пурраи лаҳҷаи Лахш аз он иборат аст, ки онҳо дар асоси ду забони - тоҷикӣ ва қирғизӣ дар шаклҳои сода, сохта ва мураккаб мавҷуд буда, барои ин мардум диалектизмҳои муштарак ба ҳисоб мераванд.

Диалектизмҳои лексикии нопурра. Пайдоиш ва инкишофи тадриҷии диалектизмҳои лексикӣ ду омилҳои асосӣ - омилҳои субъективӣ ва омилҳои объективӣ дорад. Як қисми диалектизмҳои лексикии нопурра дар заминаи таркиби луғавии ин ё он шева пайдо шаванд, қисми дигар дар натиҷаи иқтибосшавӣ аз забонҳои дигар ба вучуд меоянд. Ба ин гуруҳ диалектизмҳои дохил мешаванд, ки онҳо дар байни лаҳҷаҳо забони адабӣ шаклан муштараканду аз ҷиҳати овойӣ ва маъно ба кулӣ фарқ доранд. Муҳаққиқ Ғ. Ҷураев ба ин ақида аст, ки “диалектизмҳои лексикии нопурра зоҳиран вожаи забони адабӣ бошад ҳам, аз ҷиҳати маъно ба территорияи муайян маҳдуд монда, маҳз ба айни ҳамон хусусият ба таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҳамгипи дигар ва забони адабӣ дохил наместаванд” (Ҷураев, 1976, 123-139).

Диалектизмҳои лексикии нопурра чунин воҳидҳои луғавианд, ки аз рӯи шакл ва маънои умумӣ ва аслии худ ба забони адабӣ мувофиқат кунанд ҳам, аз рӯи ифодаи маъно дар баробари он бо маънои дигаре низ вомехӯрад. Масалан, вожаи “**дар**” дар забони адабии тоҷикӣ ба маънои пешоянд ва аз рӯи семантикаи исмии “**дари хона**” ё “**дарича**” маъмул аст, аммо дар лаҳҷаи мардуми ноҳия ба маънои “**берун**” қорбасти мешавад: кудако бӯре да дар бозӣ кӯне (Лахш); мён як дар бӯрам (Ҷг.); дара бин, касе файрод дора (Мт.).

Вожаи “лайлак // лаклак” дар забони адабӣ маънои парандаро дошта, дар ғӯйиши Лахш маънои одами “почадароз”-ро дорад, ки ба таври маҷоз ба қор меравад. И лайлакпоча одами хуб-ай (Ҷт.).

Ҳамин тавр, диалектизмҳои лексикии лаҳҷаи Лахш хусусиятҳои худро дошта, шаклан ва мазмунаи моли худ лаҳҷа ҳисоб мешаванд ва аз доираи инкишори лаҳҷаи мавриди тадқиқ берун рафта наметавонанд. Дар баробари ин вожаҳо ҳам ба назар мерасанд, ки шаклан умумистеъмолбошанд ҳам, маъноҳои хоси лаҳҷавӣ доранд. Аз калимаҳои овардашуда бармеояд, ки диалектизмҳои лексикии нопурра бо вучуди дар забони адабӣ вучуд доштанишон боз бо варианти дигар низ дар лаҳҷа истифода мешаванд.

Ҳасли дуҷуми боби дуҷум “Таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш аз нигоҳи забонӣ” унвон дорад ва аз чор бахш иборат аст ва дар онҳо воҳидҳои луғавии аслии тоҷикӣ, иқтибосии арабӣ, туркӣ – қирғизӣ ва русӣ–аврупӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ки онҳо ба таври зайл гуруҳбандӣ шудаанд:

Калимаҳои тоҷикӣ. Калимаҳои тоҷикӣ қисми асосии захираи луғавии лаҳҷаи номбурдаро ташкил медиҳанд. Аз таърих маълум аст, ки забони тоҷикӣ ва шеваҳои он ба давраи нави инкишофи забонҳои эронӣ тааллуқ дошта, захираи луғавии лаҳҷаҳои он ба ин давра вобаста аст ва ба тақвияти ин гуфтаҳо муҳаққиқ Ғ. Ҷураев баён менамояд, ки “асоси боигарии лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикиро метавон маҳсули давраи инкишофи забонҳои форсӣ ва тоҷикӣ ҳисобид” (Ҷураев, 1976, 108). Калимаҳои аслии тоҷикӣ асрҳои аср ҳамқадами мардуми ин минтақа будаанд ва имрӯз ҳам истифода мешаванд. Онҳо ифодакунандаи мафҳумҳои рӯзгордорӣ, хешутаборӣ, номи дарахтон, ҳайвонот, кишоварзӣ, боғдорӣ, шикор, чорводорӣ, суннату анъанаҳои мардумӣ, асбоби рӯзгор, номи ҳунарҳои мардумӣ ва истеҳсолоти онҳо (дӯзандагӣ, оҳангарӣ ва ғайра) мебошанд, ки асосан умумихалқианд ва дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ маъмуланд, ки дар диссертацсия баррасӣ шудаанд. Баъзе аз калимаҳои ин гуруҳ зимики гузаштан ба забони қирғизӣ маънои худро тағйир медиҳанд. Масалан, калимаи “бача” дар лаҳҷаи тоҷикони

ноҳия мафҳуми “писар”-ро дошта бошад, дар лаҳҷаи кирғизҳои ноҳия семантикаи нав пайдо карда, мафҳуми “дугона” –ро гирифтааст: бача кел, бугун менин баламнын сартарошун куну. Дугона биё! Имрӯз маъракаи сартарошони писари ман аст (Лахш). Дар ин мисол ду калимаи тоҷикӣ бача ва сартарошон дар лаҳҷаи мардуми кирғиз истифода шудааст.

Калимаҳои им ғурухро Ҳ.Мачидов дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба қабатҳои ҳиндааврупоӣ, умумизеронӣ ва сирф тоҷикӣ ғуруҳбандӣ карда, нишонаҳои забонии онҳоро дар решагӣ ё якҷиҳойӣ ва устувориву пойдорӣи онҳо дар таркиби луғавӣ маънидод кардааст, (Мачидов, 2007, 96) ки мо ҳам ба ин ғуфтаҳо комилан мувофиқем. Дар лаҳҷаи Лахш таърихи баромади калимаҳои аслии тоҷикӣ мисли забони адабии тоҷикӣ аз қабати ҳиндааврупоӣ, калимаҳои умумизеронӣ ва тоҷикӣ иборатанд. Калимаҳое, ки ба қабати ҳиндааврупоӣ марбутанд ғувоҳи онанд, ки ин лаҳҷа ҳам аз давраҳои қадим калимаҳои зиёдеро дар худ нигоҳ доштааст: падар, модар, дъхтар, лав, гов, сағ, муш, ситора, дърахт, дъ, се, сад, дъсад ва ғайра.

Қабати дигар вожаҳои умумизеронӣ, ки на танҳо дар лаҳҷаи Лахш, балки дар забонҳои имрӯзаи эронӣ низ дида мешаванд: дъст, пой, сар, дандун, хун, рӯз, шав, осмун, афтов, бъланд, паст, савз, зард, сьфед, сийоҳ, бад, нек, чъыгъм, зъмин, шъгър, кам, зийод, пас, пеш, бод, борон, шамол, асп, хар, бъз, ов, нун ва ғайра, ки ба истинои хусусиятҳои овозӣ фарқи дигаре надоранд ва ба ғуруҳҳои ғуноғуни мавзӯӣ марбутанд. Қабати дигар вожаҳои сирф тоҷикӣ мебошанд, аз қабали чака, тьндар, чъроғак, фарбе, хароб, эзор, кърта, хъсър, хъшдуман, чигар, тагсарӣ, курпа, курпача, зийак, бурйо ва ғайра мебошанд.

Дар лаҳҷаи Лахш калимаҳои аслии тоҷикӣ дар калима ва иборасозӣ мавқеи калон доранд. Дар асоси ин калимаҳо вожаҳои сохтаю мураккаби зиёде сохта шудааст, ки имрӯз фаровон истифода мешаванд: дъхтарвара, савзина, фарбехӣ, хъсърбача, эзорсърхак, бодбезак, зъминдор, шамолпано, дърахтзор, говгум ва ғайра.

Вожаҳои марбут ба қабатҳои ҳиндааврупоӣ, умумизеронӣ ва сирф тоҷикиро дар лаҳҷаи Лахш ба соҳаҳои ғуноғуни ҳаёт аз қабали мафҳумҳои ҳешутаборӣ, узвҳои бадан, олоти меҳнат, анвои ғалладона, набототу ҳайвонот, номҳои ҷуғрофӣ, сифати ашё, шумораю, ҷонишинҳо ва ғайраҳо мансубанд.

Ҳамин тавр, калимаҳоиаслиитоҷикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш мақоми махсус дошта, асолати забонии ин лаҳҷаро нигоҳ медоранд ва асоси лексикӣю грамматикӣи лаҳҷаи мазкурро ташкил мекунанд.

Унсурҳои иқтибосии луғатӣ лаҳҷаи мавриди таҳқиқ, асосан, ба забонҳои арабӣ, туркӣ - кирғизӣ ва русӣ - аврупоӣ иртибот доранд.

Калимаҳои арабӣ. Ин ғуна вожаҳо дар таркиби луғавии шеваҳо, таърихи дуру дароз доранд. Ғуруҳи аз ҳама қадимтарини лексикаи иқтибосиро калимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд, менависад В.С. Расторгуева (Расторгуева, 1964, 151), зеро дар урфу одат ва дину мазҳаби мардуми минтақа калимаҳои арабӣ фаровон истифода мешаванд.

Калимаҳои арабӣ дар ташаккули таркиби луғавии лаҳҷаи Лахш забони тоҷикӣ яке аз воситаҳои муҳим маҳсуб мегарданд, ки сабабҳои он дар диссертатсия ба таври муфассал баён шудаанд.

Воқеан, калимаҳои иқтибосии арабӣ ба захираи луғавии забони тоҷикӣ тағйироту таҳаввулотӣ зиёде ворид сохт. Н. Маъсумӣ ақида дорад, ки “тағйироти ҷиддӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани калима ва ибораҳои арабӣ мебошад, ки ин на танҳо ба воқеаи таърихӣ дар асрҳои VII-VIII рӯйдодавобаста аст, балки протессеи дохилшавии унсурҳои забони арабӣ дар тамоми давраҳои ҳаёти то революционии мардуми Осиёи Миёна давом дошт” (Маъсумӣ, 1966, 131). Масоили марбут ба калимаҳои арабӣ, ғарҷанде дар пажӯҳишҳои Б.Н. Ниёзмухаммадов, А.А.Чалолов, Т. Бердиева, Н.Шарофов, М.Мачидов, Д.Хочаев, Ғ.Ҷураев, С.Сулаймонов, С.Назарзода, К.Мусофиров, Т. Мақсудов, С. Хоркашев, М. Маҳмудов, М.Маҳмадҷонов, Ҷ.Алимӣ, О.Қосимов, М.Султонов, Т.Шокиров ва дигарон то ҷое ба таҳқиқ расида бошанд ҳам, дар шевашиносии тоҷик дар бораи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар лаҳҷаи Лахш баррасии махсус ба анҷом нарасидааст.

Калимаҳои арабӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои Лаҳш дар тӯли асрҳо ҳамчун як қисмати муҳими сарвати лексикӣ истифода шудаанд. Як гурӯҳи калимаҳои арабӣ ба унсурҳои умумиточикӣ мансуб буда, дар ғӯйиши мардуми ноҳия аз ҷиҳати миқдор хеле фаровонанд. Ин қабил воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаи қирғиззабонони ноҳия низ дида мешаванд ва аз забони адаби ва шеваҳои тоҷикӣ бештар бо тағйири таркиби овози фарқ мекунанд: **адолат** - адилет, **адабиёт** - адабийат, **арз** - аръз, **қимат** - қъмбат, **муаллим** - муғаллим, **мушқил** - мушқул, **қаҳр** - қаръ, **ният** - неет, **умр** - омур, **розӣ** - ьразъ, **охир** - акыр, **мактаб** - мектеп, **каъба** - кебе, **китоб** - китеб, **макон** - макан, **фаъол** - фаал, **мисол** - мисал, **феъл** - пеел, **қудрат** - худрет, **қадим** - қадым, **сафол** - сапат, **тақдир** - тақдър, **бетааб** - бетап, **қанд** - кант, **аззо** - азза, **маърақа** - мереке, **маҳқул** - маақул, **асл** - асил, **ароба** – арава (Бт., Д., Кк., Қб., Қш., Қч., Лаҳш) ва ғайра. Воҳидҳои луғавии арабӣ дорои ба як қатор хусусиятҳо мебошанд:

1. Қисме аз воҳидҳои луғавии арабӣ ба унсурҳои умумиточикӣ мансубият пайдо карда, дар ғӯйиши мардуми ноҳия аз ҷиҳати миқдор хеле зиёданд.

2. Дар гурӯҳе аз калимаҳои арабӣ овозҳои ҳалкии рӯкияи “ъайн” (ع) ва “ҳо-и ҳуттӣ” (ح), ки хоси забони арабӣ мебошанд, истифода мешаванд, ки дар лаҳҷаи Лаҳш нисбатан суғт талаффуз мешаванд. Овозҳои мазкур дар ҳайати воҳидҳои луғавии арабӣ ба лаҳҷаи Лаҳш ворид шудаанд: **каъба**, **маърақа**, **феъл**, **ҳаким**, **қаҳр**, **лаҳм**, **хърмат**, **мъҳочир**, **акл** ва ғайра. Овози “ъайн” (ع) дар лаҳҷаи қирғизон асосан талаффуз намешаванд. Барои мисол: **Каъба** - **Кебе**, **феъл** - **пеел**, **маърақа** – **мереке**. Овози “ҳо-и ҳуттӣ” (ح) ҳам дар лаҳҷаи қирғизон назар ба тоҷикон хеле суғт аст: **қаҳр** – **қар**, **ҳаким** – **накем** ва ғайра.

3. Қисме аз калимаҳои арабӣ ба қонуниятҳои савтии лаҳҷаи Лаҳш вобаста шуда, кӯтоҳ талаффузшавӣ ва ё ихтисоршавӣ аз ҷунин хусусиятҳои: **ҳукумат** – ҳъкъкмат, **манъъл** – манзил, **моҷир** – муҳочир, **олӣ**- ҳоло ва ғайра.

Калимаҳои иқтисосии арабӣ ҳам дар шакли муродифҳои умумиточикӣ ва ҳам дар шакли муродифҳои қирғизияшон дар истеъмоланд. Масалан, воҳиди луғавии “фаҳм” дар лаҳҷаи мардуми ноҳия дар шакли “паам // фам” истифода мешаванд.

Лаҳҷаи Лаҳш аз вожаҳои арабие, ки ба забони тоҷикӣ ва лаҳҷаи ворид ғаштаанд, асосан ба соҳаҳои дину мазҳаб, маориф ва маънавияти мардум дахл доранд, ки дар диссертатсия хусусиятҳои онҳо баррасӣ гардидаанд.

Калимаҳои туркӣ - қирғизӣ. Калимаҳои туркӣ - қирғизӣ дар лаҳҷаи Лаҳш теъдоди муайянеро ташкил намуда, байни тоҷикону қирғизҳо ба таври муштарак хизмат мекунанд. “Шеваи ҷанубӣ аз бобати фаро ғирифтани калимаҳои туркӣ (асосан ўзбекӣ ва қирғизӣ) як хел нестанд. Агар лаҳҷаҳои мазкурро дар ин бобат ба дараҷаҳо тақсим кардан ҷоиз бошад, пас ҷойи аввалро бу гурӯҳи Қаротегин дода, лаҳҷаҳои қаротегини Ҳисор, ваҳёю қаротегини ва қўлобиро паси ҳам баъди он ғузоптан мумкин аст. Ин ба сабабҳои таърихӣ, иқтисодӣ, худуди ҷуғрофӣ ва ғ. зич алоқаманд мебошад” (ШЧЗТ, 1980, 283). Дар ҳақиқат калимаҳои туркӣ - қирғизӣ дар лаҳҷаи Лаҳш хеле зиёд ба ҷашм мерасад, ки байни тоҷикону қирғизон муштарак хизмат карда, муҳити дузабониро пуркуват ва мусоидат мекунанд. Воҳидҳои лексикӣи туркӣ-қирғизӣ дар лаҳҷаи мазкур ба воситаи ҳамзистии тоҷикону қирғизон ва муносибатҳои дӯстона ворид шудааст. Дар даробари ин ба лаҳҷаи тоҷикони Лаҳш калимаҳои туркӣ-қирғизӣ тавассути муносибатҳои ҳешутаборӣ низ ворид шудааст. Қисме аз калимаҳои туркӣ-қирғизӣ барои дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ хусусияти умумиистеъмолӣ доранд, ки ба унвони мисол вожаҳои **авсақол**, **қош**, **қърут**, **ойлиқ**, **қайла**, **қатъқ**, **чъмчъқ**, **байтал**, **айгър** ва ғайраро овардан мумкин аст. Қисми дигари воҳидҳои луғавии туркӣ-қирғизӣ, ки хоси лаҳҷаи Лаҳш мебошанд ва баъзеи онҳо дар минтақаҳои алоҳидаи шеваи ҷанубӣ истифода мешаванд: **ташдевол**, **кесақдевол**, **башдевол**, **қарақузгун**, **қулқунтай**, **қогучқон**, **йагър**, **қорс** ва ғайра.

Калимаҳои иқтисосии туркӣ - қирғизӣ аз рӯйи ифодаи маъно ва мафҳум ба гурӯҳҳои зерин тақсим мешаванд:

а) **вожаҳои марбут ба асбобу олотҳои рӯзгор**: қалоқ - савок, қапқоқ – сарпуши зарфҳо, қьргъзүй - хирғоҳ ва ғ.;

- б) **истилоҳоти марбут ба девор:** қорғондевол, ташдевол//сангдевол, кесакдевол ва ғ.;
 в) **соҳаи чорводорӣ:** қышқор, тькьльи, серка, айгър ва ғ.;
 г) **вожаҳои марбут ба парандагон:** қалдыргач (досак), қуш (каргас), бургут ва ғ.;
 ғ) **вожаҳои марбут ба хӯрок:** қоқ // қак, қайла, қатък ва ғ.

Хулоса, калимаҳои иқтибосии туркӣ - қирғизӣ як қисми асосии таркиби лугавии лаҳҷаи ноҳияи Лахшро ташкил карда, дар ташаккули қабатҳои лугавии лаҳҷа мавқеи хос доранд.

Калимаҳои русӣ – авропой. Ба забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ калимаҳои иқтибосии русӣ – авропой ҳанӯз аз асри XIX сар шуда буд. Бояд зикр намуд, ки дар даврони ҳокимияти шуравӣ аксари маводу санадҳои расмӣ - давлатӣ аз ҷумла, номҳои ҳуҷҷату овезаҳо, мактабу маориф, духтуру доруҳонаҳо, деҳаю кӯчаҳо ба вариантҳои русӣ иваз карда шуда буданд, ки таъсири худро ба лаҳҷаи мардуми Лахш низ гузаштааст.

Пас аз солҳои 20-уми асри гузашта дар ноҳияи Лахш низ колхозҳо ташкил шуда, калимаҳои зиёде аз тоҷикӣ ё қирғизӣ ба русӣ иваз шуд. Бо талаботи замон, калимаҳои русӣ дар баробари вожаҳои лаҳҷавии тоҷикию қирғизӣ маъмул гаштанд: **павър** - ошпаз, **ъстадион** - стадион, **пошта**- почта, **фасон**- олуфта, **семъчка**- офтобпараст, **тракторъ**- трактор, **салони**- бодиринги шӯр, **тълвизор** - ҷаҳоннамо, **мошина** - машина, **халаделник** - яхдон, **паставка** - такмон, **тифал** - тэфаль, **пьялатина** - дастмол, **паталок** - шифт, **пърчатка** - дастпушак, **палтун** - пальто, **папрос** - тамоку, **самалут**- ҳавопаймо ва монанди инҳо, ки дар диссертатсия ҳама тарафа таҳлил шудаанд.

Калимаҳои русӣ - байналмилалӣ ба забони гуфтугӯӣ ворид шуда, мувофиқи қонуни қоидаҳои фонетикӣ лаҳҷа тағйири шакл намуда, дар муносибат ва муошпираат эҳтиёҷи мардумро қонеъ мегардонданд.

Боби сеюми диссертатсия “Баррасии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби лугавии лаҳҷаи Лахш” ном дошта дар он ҳафт гурӯҳи мавзӯии лаҳҷаи Лахш баррасӣ гардидааст.

3.1. Истилоҳоти хешутаборӣ. Истилоҳоти марбут ба хешутабор як қисми асосии лугавии лаҳҷаи Лахшро фаро гирифта дар лаҳҷаи Лахш бо се роҳ ташаккул ёфтааст. Аввалан, аз ҳисоби калимаҳои тоҷикӣ. Дуюм, қисман аз ҳисоби вожаҳои туркӣ - қирғизӣ ва сеюм аз роҳу воситаҳои вожаасозии истилоҳозоӣ.

Таҳқиқи истилоҳоти хешутаборӣ диққати олимони зиёдеро ба худ ҷалб кардааст, аз ҷумла, А.В.Деснитская (1955), А. К. Писарчик (1953), М.Маҳмудов (1964), Р.Л. Розенфелд (1976), Ғ.Ҷураев (1970), З. Зайниддинова (1973, 1974, 1977, 1980), Ш.Ҷ.Т (1980), Д. Саймиддинов (2001), Н. Гадов (2012), С. Хоркашев (2014) ва дигарон бевосита ва ё бавосита дар бораи истилоҳоти хешутаборӣ суҳан рондаанд. Дар таҳлили истилоҳоти хешутаборӣ донишмандони соҳа роҳҳои мухталифро пеша кардаанд. Аз ҷумла, А. В. Деснитская (1955) онҳоро ба ҳамхун ва ғайриҳамхун тасниф менамояд. Ҳамин гуна табақабандӣ аз тарафи Р. Л. Неменова, Ғ. Ҷураев, Д.Саймиддинов сурат гирифтааст. Аммо С. Хоркашев бошад, истилоҳоти хешутабории шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқиро, аз рӯйи ҷинсиати лексикашон баррасӣ кардааст (Хоркашев, 2014, 6), ки ҳарду роҳ ба андешиш мо қобили қабул аст. Мо дар таҳқиқи худ усули ҳамхун ва ғайриҳамхунро истифода кардем.

Истилоҳоти хешутабории ҳамхун: ата // аво - падар, ача // эне - модар, боби- падаркалон, ави // мама - модаркалон, ховар // карьндаш // синди - хоҳар, биёр - додар, ама - ҳамшираи падар, холла // тайже - ҳамшираи модар ва амсоли инҳо.

Бояд зикр намуд, ки калимаи **аво** // **во** доираи васеи истеъмол дошта, бо он ибора - истилоҳоти **авоӣ қалун**, **авоӣ ката**, **воӣ ката** (дар мавриди амак), **авоӣ бачоо**, **воӣ кудако**, **воӣ бачоо**, **воӣ кудако** (шавҳар, шӯй); (ПД., Сб., Ққ., Шб.) ба вучуд омадааст.

Калимаҳои **во** // **ва** варианти ихтисории **аво** буда, аз он ифодаҳои **во мунавощ** (бобо), **ва вубовощ** (бобо бобокалон) **во-мун-а во-ш-а боби-ш** (бобои бобо) (Сб.) сохта шудааст.

Истилоҳоти хешутабории ғайриҳамхунро калимаҳои **зан** // **айал** // **қатън** - зан, **шув** // **эр**- шавҳар, **дъмод** -домод, **қелун** // **қелин** - арус, **хъштуман** // **қайпене** -

модарарӯс, **хъсър** // **қайната** – падарарӯс // падаршӯ, **қайсангъл** - хоҳарарӯс, **қайнсинди** // **яна** - хоҳаршӯ, **авоий угайи** (падарандар), **қайнаға** // бародарарӯс // бародаршӯ, **қайини** // **хевар** - додари шавҳар ва ғайраро ташкил медиҳанд.

Истилоҳи хешутабории лаҳҷаи Лахшро дар навбати худ аз рӯйи мансубияташон ба чанд гуруҳи ҷудо намуд:

а) вожаҳои лаҳҷавие, ки дар лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ дучор намешаванд: **гъвра** - фарҳаваса, **чевъре** // **чевъре** // **чъвра** - фарзанди гъвра (яъне насли чоруми авлод), **чонтезек** - фарзанди чъвра (насли панҷуми авлод), **эне** - модар, **ука** – додар, **бөле**- холабача (Бт., Д., Кк., Қб., Қш., Қч., Лахш, Ҷт., Яш., Ҷш.).

б) вохидҳои луғавии хешутабории лаҳҷавие, ки дар дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ дучор мешаванд: **қундош** // **қуну** - палонч, **ҳаваса** - фарзанди набера // фарнабера, **қайсангъл** // **қайнсинди**- хоҳарарӯс, **нъваса** – набера, **яна** –хоҳаршӯ (Лахш, Мт., Об., Яш., Ҷш.).

в) вохидҳои луғавие, ки марбути забони туркӣ - кирғизӣ мебошанд: **эче** - амма, **синди** - хоҳар, **тайиче** - хола, **эине** - модар, **қайничурт** - ақраби шавҳар ё завҷа, **яна** - хоҳаршӯ, **синдӣ**-хоҳар, **чуван** - зане, ки аз шавҳараш ҷудо шудааст, **қайнене** - модарарӯс, **қайини** - дадари шавҳар ё завҷа, **аййаш** - зани рафиқ ё шавҳари дугона, **айшене** - модари дугона ё рафиқ, **айшата** - падари дугона ё рафиқ (Тб., Д., Қш., Қч., Лахш).

Истилоҳоти хешутаборӣ дар лаҳҷаи мавриди таҳқиқ аз ҷиҳати сохт сода, сохта, мураккаб ва иборавӣ мебошанд. Ин қабати луғавии лаҳҷаи тоҷикони Лахш бо забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он умумият дошта бошанд ҳам, теъдоди аз онҳо аз забони туркӣ – муғулӣ ба вижа, забони кирғизӣ иқтибос шудаанд. Ҳамчунин, таъсири ҳамдигарӣ (тоҷикону кирғизҳои ҳамҷавор ё оилаҳои омехта ва ғайра), параллелизм (мувозӣ истеъмолишавии вожаҳо) ба мушоҳида мерасанд, ки аз хусусиятҳои фарқкунандаи лаҳҷаи Лахш аз дигар лаҳҷаҳои ҷанубист.

3.2. Вожаҳои ифодагари урфу одат. Калимаҳои марбут ба урфу одат қисми дигари таркиби луғавии лаҳҷаи Лахшро ташкил медиҳанд, ки бештари онҳо бо калимаҳои лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ қаробати бевосита доранд. Инчунин, суннатҳои кирғизҳои ноҳия ба урфу одатҳои Боткенти Қирғизистон шабоҳат дорад. А. С. Снесарев доир ба ин масъала менависад, ки “кирғизҳои Ҷиргатол аз деҳаи Сайрон (Ақмоён) то Олой қабилаҳои тейит, кесек, кирғиз – қишчок, бостон, қидириша мебошанд ва урфу одаташон ба мардуми Боткент, Олой, Лейлек ва Ош хело монандӣ дорад” (Снесарев, 1906, 43 – 44). Расми духтардудие, ки бо номи “**гърехт, гърехтаст // қачтъ, қачъгър**” машҳур аст, дар байни ҷамоатҳои Лахш, Муксу, Сурхоб ба назар мерасид, аммо дар дигар маҳаллаҳои ноҳия аҳён – аҳён мустаъмаал аст.

Дар маросими тӯйи арусӣ чун анъана аз қадим падару модари писар аввал барои писарашон духтар интихоб мекунанд ва баъдан ба хонаи духтар “**қудо // қуда**” аз тарафи писар ду ё се мард, яъне ака, тағо ё амак барои хостгорӣ мераванд. Тӯйи арусӣ аз хостгорӣ “**хосгорӣ // ақсақолӣ // чувчудуқ**” сар мешавад. Калимаи “**ақсақол**” калимаи туркӣ буда, аз ду асос - “ақ - сафед”, “сақол - риш” сохта шудааст ва маънои “мӯйсафед” - ро дорад.

Калимаҳои зерин ҳам ба ҳамин гуруҳи лексемаҳо дохил мешаванд: “**фотийатӯй // патаатой**” яъне аҳду паймон барои қудошавӣ; “**румолақдарунӣ**” – номи маъракаи хурдест, ки дар маросими фотиҳа баргузор мегардад (Тб., Д., Кк.). Аксарияти анъанасҳо, ки ҳангоми гузаронидани тӯйи арусӣ баргузор мешаванд, дар дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ низ ҳастанд. Муҳаққиқ Хоркашев С. зимни баррасии ҳамин масъала дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ шарқии забони тоҷикӣ қайд мекунанд, ки “яке аз маросими муҳим номзадкунии духтар мебошад, ки аз ҷониби оқсақол (хостгор) сурат мегирад ва дар шеваи ҷанубӣ бо истилоҳоти ноншиканон (Кх.), нумолақдаронон (Шк.) нъмолъгъдрунӣ (Ҷк.), къртапушунӣ(Қ.), гапқарордъйӣ (Вк.) ифода мегардад” (Хоркашев, 2014, 37). Ин муҳаққиқ қайд мекунанд, ки дар шеваи ҷанубӣ шарқӣ лексемаи **Ҳашшавунӣ** ҳамчун истилоҳи чун синоними хостгорӣ истифода мешавад (Хоркашев, 2006, 146). Дар лаҳҷаҳои Бухоро (Маҳмудов, Бердиев, 1989, 167), лаҳҷаҳои тоҷикони

райони Китоб бо ин маъно калимаи “ноншиканон” истифода мешавад (Махмудов, 1978, 28-29). Вожаи “**келунбинӣ// келинкорундук**”- арӯсбинон барон тоҷикону қирғизҳои ноҳия баробар хизмат мекунад, ки яке аз маросимҳои асосии чапши тӯйи арӯсӣ аст. (Тб., Д., Кк., Қб., Лахш, Мт.).

Ҳамин тарик, дар диссертатсия истилоҳоти марбут ба тӯйи арӯсӣ аз қабили **тӯйакниё, сеп-куртаю** румол, **киёвчолдош**- шохмардҳо, **сарчълаб**-тағои арӯс, ки ӯро то хонаи домод ҳамроҳӣ мекунад, **бақантос**– суннате, ки тибқи он пеши роҳи домоду арӯсро бо чубу санг мегиранд, **чачликкунӣ** // чопшидани пиринӣ, **сари дегдун** // **очоқбаш** – ба сари дег рафта, қореро анҷом додани арӯс **такӣякён** – тахтаи мурдашӯйӣ, **оврез** – шахсе, ки зимни шустани мурда об мерезад, **давракунӣ** – тибқи суннат солшуморӣ қардани майит, **чаноза** –намози махсус барон майит, **фотиҳа** // **чолуғайин** – дуо барон фавтида, **чолукҷӣ** –хонандаи Қуръон, **исқоти мурда** // **кешки мурда** – чизҳои мурда, ки ба хешу табор тақсим мешавад ва ғайра мавриди баррасии таҳлил қарор гирифтаанд. Аксрияти ин вожаҳо бо вучуди он ки туркӣ–қирғизиянд, характери умумистеъмолий пайдо карда, дар бархе аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ низ бо тафовутҳои фонетикӣ ба қор мераванд.

Дар диссертатсия ҳамчунин доир ба номи гиёҳова зироатҳои полезию ғалладона (фасли 3.3), воҳидҳои лугавӣ марбут ба айлоқ ва асбоби рӯзгор (фасли 3.4), калима ва истилоҳоти марбут ба зебу зинати занона ва либос (фасли 3.5), номи алоқаманд хӯроквории аз орд тайёршуда (фасли 3.6), номи ҳайвонот ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд (фасли 3.7) ба таври васеъ баррасӣ шуда, хусусиятҳои калимасозии онҳо, ки сода, сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳанд, нишон дода мешавад.

Дар ҳулоса муҳимтарин масъалаҳои дар диссертатсия матраҳшуда ҷамъбаст гардидааст. Мутобиқи таснифоти Расторгуева В. С. (1964) лаҳҷаи соқинони минтақаи Лахш ба гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ шомил шавад ҳам, бо баъзе хусусиятҳои худ аз дигар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ фарқ мекунад, аммо умумият ва фарқиятҳои онҳо дар баҳши лексика зиёд аст.

Муҳимтарин ҳулосаҳои қори таҳқиқотии мазкур аз инҳо иборатанд:

Масъалаи дузабонӣ ва бисёрзабони дикқати олимони зиёдеро ҷалб карда, роҷеъ ба хусусиятҳои зухуроти дузабонӣ, таъсири равандҳои равонӣ дар ташаккули дузабонӣ бисёрзабонӣ, билингвизм ва намуҷҳои он, дузабонӣ ва маданияти суҳан, дузабонӣ дар мактабҳои тиши нав, хусусиятҳои равонии омӯзиши забони хоричӣ, сиёсати забонӣ ва масоили рушди забонҳои миллӣ, баррасии масоили дузабонӣ (бисёрзабонӣ) дар мабной муносибатҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, масоили муҳими назарии марбут ба ин масъала ва ғайраҳо тадқиқот анҷом додаанд. Дар забоншиносии мусир тавачҷуҳои олимон ба намуҷҳои иртиботӣ ва ғайрииртиботии дузабонӣ ва дузабонии дутарафаю яктарафа ҷалб шудааст. Тасвиб мегардад, ки дар минтақаи Лахш дузабонии иртиботии дутарафа мавҷуд аст.

Таркиби лугавии лаҳҷаи Лахш аз калимаҳои умумихалқӣ ва хоси лаҳча бой аст, ки дар соҳаҳои гуногун истифода мешаванд. Ташаккули калимаҳои умумихалқӣ ва хоси лаҳча барои муайян сохтани доираи наздикӣ ва дурӣи он бо забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳои забонамон мусоидат менамояд. Калимаҳои хоси лаҳча (диалектизмҳои лексикӣ) дар навбати худ ба ду гурӯҳ тақсим мешавад: а). Диалектизмҳои лексикӣ ипурра калимаҳои хоси лаҳча фаро мегиранд. б). Диалектизмҳои лексикӣ ипурра калимаҳои фаро мегиранд, ки онҳо дар байни лаҳҷаю забони адабӣ шаклан муштарақ буда, аз ҷиҳати овойӣ ва маъно ба кулӣ фарқ мекунанд.

Яке аз масъалаҳои муҳиме, ки ба ташаккул ва таҳаввули таркиби лугавии лаҳҷаи Лахш дахл дорад, баромади воҳидҳои лугавии лаҳча мебошад, ки ба калимаҳои тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ - қирғизӣ ва русӣ–аврупоӣ тақсим шудаанд. Баррасии онҳо дар заминаи калимаҳои зиёди забонӣ сурат мегирад, онҳо дар домини солҳои мутамоҷӣ дар забони мардуми минтақа будаанд.

Гурӯҳҳои мавзӯии таркиби лугавии лаҳҷаи Лахш як силсила истилоҳоти соҳавиро фаро мегирад, ки бо доштани хусусиятҳои хоси лаҳча худ фарқ мекунанд. Онҳо аз истилоҳоти хешутаборӣ, вожаи ифодагари урфу одат, номи гиёҳҳо, воҳидҳои лугавии

марбут ба айлоқ ва асбоби рӯзгор, калима ва истилоҳоти вобаста ба зебу зинати занон ва либос, номи анвои хӯроквории аз орд тайёршуда, номи ҳайвонот иборат мебошанд. Дар ин гурӯҳҳо ҳазорон вожа дохил мешавад, ки дар муомилоти ҳамаҷуз мардум ғаёланд ва барон ҳалли ниёзҳои забонии сокинон истифода мешаванд.

Ихтисороҳо:

ФЗТ. - Фарҳанги забони тоҷикӣ

ШЗТ. - Шеваи ҷанубии забони тоҷик

Рӯйхати деҳаҳои ихтисоршуда

Тб. - Тупи бойё // Байлартоб

Д. - Девона

Қк. - Қаракенча

Қб. - Қушпақба

Қш. - Қарашӯра

Қч. - Қарчи

Лахш - Лахш

Мт. - Майдунтерак

Об. - Обчакка

Оқ. - Оқсой

Сб. - Сасикбулоқ

Пк. - Питовкул

Ср. - Сайрон

Ск. - Саракенча

Чғ. - Чайилған

Чт. - Чултерак

Чд. - Чергатол

Яш. - Яраш

Пд. - Пилдон

Чш. - Чаншаар

Адабиёти истифодашуда:

1. Бартольд В. В. Кыргыз. Исторической очерк. // Сочинения. В. В. Бартольд Т.1. Ч.1.-М., 1963. -530с.
2. Бозидов Н. Калима ва мавқеи он дар нутқ // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. - Душанбе, 1991, 32саҳ.
3. Десницкая А. В. Вопросы изучения родство индоевропейских языков / А. В. Десницкая.-М., 1955. -52с.
4. Костенко Л. Военно-научная экспедиция на Алей и Памир // Военный сборник. / Костенко Л.- Т. XIV- №4.- 1877. -250 с.
5. Маҳмадҷонов О. Топонимияи русии Ромит. Суханпарвар (Маҷмауи илмӣ) / О. Маҳмадҷонов.- Душанбе, 2005. - 29-30с.
6. Маҳмудов М., Бердиев Б. Лугати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро / М., Маҳмудов, Б. Бердиев.- Душанбе: Дониш. -1989. -280с
7. Маҳмудов М., Ғ. Ҷураев., Б. Бердиев. Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ. 1. / М. Маҳмудов, Ғ. Ҷураев, Б. Бердиев.- Душанбе: Дониш, 2012. - 946с.
8. Маъсуми Н. Ҷаҳонбини ва маҳорат / Н. Маъсуми. Душанбе: Ирфон, 1966.
9. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров / В. С. Расторгуева. -М.: Наука, 1964. -188 с.
10. Снесарев А.Т. Восточная Бухара (военно – географический очерк). - СПб., / А.Т. Снесарев.-1906, - 43-44с.
11. Туран Н., Осоров Э., Тоолос // Бишкек: Турар,- 2011. -517с.
12. Филин Ф. П. Проект словаря русских народных говоров / Ф. П.Филин - М., - Л., из-во Ан СССР, 1961, - 385с.
13. Хоркашев С. Ташаққули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ / С. Хоркашев Душанбе: Маориф, 2014.- 132 с.
14. Ҷураев Ғ. Лексика // Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. ҷ.1 / Ғ. Ҷураев. -Душанбе: Дониш, 1980. - 87-328 с.
15. Ҷураев Ғ. Назаре ба ҷараёни имрӯзӣ певаҳои тоҷикӣ // Масъалаҳои забоншиносӣ / Ғ. Ҷураев. -Душанбе, 1976. -152-165 с.

16. Чӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Чӯраев. -Душанбе: Дониш, 2017. -319с.

Муҳтавои асосии диссертатсия дар мақолаҳои зерин инъикос гаштааст

1. Баррасии лингвистии номи анвои растаниҳо дар лаҳҷаи Ҷиргатол // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Серии “Филология”. Душанбе: Сино, 2017. № 4/4, саҳ.30-35.
2. Истилоҳоти ҳешутабории лаҳҷаи Ҷиргатол // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Серии “Филология”. Душанбе: Сино, 2017. № 4/5, с 76-79.
3. Таркиби лугавии забони тоҷикӣ // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. №1, 2018. Душанбе:Дониш, саҳ. 61-64.
4. Калимаҳои умумихалқӣ дар лексикаи лаҳҷаи Лахш // Суханшиносӣ, Душанбе: маҷалаи илмӣ № 4, 2017, саҳ. 69-75.
5. Калимаҳои хоси лаҳҷа дар лексикаи лаҳҷаи Лахш // Муҳаққиқ Душанбе: № 23 - (40), 2018, саҳ. 93-97.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

кори диссертатсионии Каримова Мастона Дилбаровна дар мавзӯи “Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳча дар шароити дузабонӣ (дар асоси маводи лексикаи лаҳчаи тоҷикони ноҳияи Лахш)”, ки барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмӣ филология аз рӯйи 10. 02. 22 Забонҳои халқҳои кишварҳои хориҷӣ Аврупо, Осиё, Африқо, сокинони бумии (аборигенҳо) Амрико ва Австралия (забони тоҷикӣ).

Диссертатсия доир ба ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳчаи тоҷикони ноҳияи Лахш, ки дар муҳити дузабонӣ (тоҷикию қирғизӣ) бо қирғизҳо паҳлуи ҳам зиндагӣ мекунад, баҳс мекунад. Лозим ба ёдоварист, ки лаҳчаи Лахш ба гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ - қаротегинии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мансуб буда, то имрӯз доир ба он ҳарчанд ки ишораҳои алоҳидаи илмӣ шуда бошад ҳам, диссертатсияи алоҳида ва муқаммалӣ имлӣ-таҳқиқоти пешниҳод нашудааст. Ҷамъоварии маводи лаҳчаи Лахш ва таҳқиқи илмӣ он ба нуқтаҳои номақшӯфи илмӣ лексикаи минтақаи мазкур асос мегузорад. Мутобиқи мағлаб доништа шуд, ки дар диссертатсия оид ба ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳчаи Лахш ва муҳити дузабонӣ он таҳқиқи илмӣ ба анҷом расад. Тибқи ин мақсад баррасии масоили назариявии билингвизм, таърихи муносибатҳои тоҷикону қирғизҳо дар заминаи забонӣ, ҳудуди сиёсӣ ва маъмуриӣ, баррасии таркиби лугавии лаҳчаи Лахш (вожаҳои умумихалқӣ ва диалектизмҳои лексикӣ), таҳқиқи лексикаи лаҳчаи Лахш аз рӯйи баромад (тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ – қирғизӣ ва русӣ–аврупоӣ) ва таҳқиқи гурӯҳҳои мавзӯии таркиби лугавии лаҳчаи Лахш (истилоҳоти ҳешутаборӣ лаҳчаи Лахш, истилоҳоти марбут ба урфу одат, ороишоти занон ва сару либос, воҳидҳои лугавии марбут ба наботот, кишоварзӣ, воҳидҳои лугавии марбут ба ҷароғҳои тобигона, асбоби рӯзгор ва номи анвои ҳайвонот) аз масъалаҳои асосии матраҳшуда дар диссертатсия ба шумор мераванд.

Масъалаи дузабонӣ ва бисёрзабонӣ диққати олимони зиёдеро ҷалб карда, роҷеъ ба хусусиятҳои зуҳуроти дузабонӣ, таъсири равандҳои раванӣ дар ташаккули дузабонӣ бисёрзабонӣ, билингвизм ва намудҳои он, билингвизм ва маданияти суҳан, дузабонӣ дар мактабҳои типӣ нав, хусусиятҳои раванӣ омӯзиши забони хориҷӣ, сиёсати забонӣ ва масоили рушди забонҳои миллий, баррасии масоили дузабонӣ (бисёрзабонӣ) дар мабной муносибатҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, масоили муҳими назарии марбут ба ин масъала ва амсоли ин таҳқиқот анҷом додаанд. Дар забоншиносии муосир таваҷҷуҳи олимони ба намудҳои иртиботӣ ва ғайрииртиботии дузабонӣ ва дузабонӣ дутарафаю якतरафа ҷалб шудааст. Дар диссертатсия таърихи муносибатҳои ҳамҷаворӣ, иқтисодиёти сиёсӣ ва маъмуриӣ тоҷикону қирғизҳо ёдрас шуда, таъсири он ба таркиби лугавии лаҳчаи тоҷикиноҳияи Лахш таҳқиқ мегардад. Ин муносибатҳои забонӣ барои билингвизми иртиботии дутарафа заминаи муносиб фароҳам овардааст.

Зимни баррасӣ нишон дода шуд, ки таъсири мутақобилаи забонҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти мардум дида мешавад ва он дар таҳқиқи гурӯҳҳои мавзӯии таркиби лексикаи лаҳча, дар вожаҳои умумихалқӣ диалектизмҳои лексикӣ равшан зоҳир мегардад.

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы КАРИМОВОЙ МАСТОНЫ ДИЛБАРОВНЫ «Формирование и развитие диалектной лексики в условиях билингвизма (на материале диалектной лексики говора таджиков Лахшского района)», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.22 – Языки народов Европы, Азии, аборигенов Америки и Австралии (таджикский язык)

В кандидатской диссертации представлен анализ формирования и развития диалектной лексики таджиков Лахшского района, которые живут бок о бок с киргизами в течение нескольких столетий, создавая условия для билингвизма (таджико-киргизского). Необходимо отметить, что Лахшский говор таджикского языка входит в состав вахинско-каратегинской группы говоров южного диалекта таджикского языка и по сей день не подвергался отдельному диссертационному анализу, хотя в научных исследованиях существуют отдельные научные упоминания о нем.

Сбор и научный анализ материала Лахшского говора даёт возможность обнаружить лексические особенности данного говора. По поставленной цели в диссертации анализируется формирование и развитие диалектной лексики таджиков Лахшского района в условиях билингвизма. Согласно этой цели, главными проблемами, анализируемыми в диссертации, являются рассмотрение теоретических вопросов билингвизма, история взаимоотношений таджиков и киргизов на языковом уровне, политическая и административная территория, анализ словарного состава Лахшского говора (общенародная лексика и лексические диалектизмы), дефиниция и определение лексики Лахшского говора по языковой принадлежности (исконно таджикский пласт, арабская лексика, тюрко-киргизские заимствования и русско-интернациональная лексика) и анализ тематических групп словарного состава Лахшского говора (выражающих родственные связи, слов, выражающих традиции и обычаи, названия растений, лексических единиц, обозначающих летовку и домашнюю утварь, лексики и терминов, связанных с женскими украшениями и одеждой, названий пищи, приготовляемой из муки, названий животных и понятий связанных с ними).

Вопросами двуязычия в многоязычии занимались многие учёные и изданы многочисленные работы, в которых рассмотрены такие вопросы, как билингвизм и его виды, характерные особенности двуязычия, билингвизм и культура речи, билингвизм и школы нового типа, психологические особенности изучения иностранного языка, языковая политика и проблемы развития национальных языков, исследование проблем двуязычия (многоязычия) на социально-культурных основах, теоретические характеристики данной проблемы и т.д. В языкознании существует два вида билингвизма: коммуникативный и некоммуникативный. Также анализируется двухсторонний и односторонний билингвизм. В Лахшском говоре существует двухсторонний коммуникативный билингвизм, который подробно рассмотрен в диссертации.

Анализ показывает, что взаимовлияние языков обнаруживается в различных областях жизни народов, и это ярко можно наблюдать при рассмотрении тематических групп словарного состава говора и в анализе диалектизмов и общенародной лексики.

SUMMARY

for the dissertation of Karimova Mastona Dilbarovna on the topic of "Formation and development of the dialect vocabulary in the context of bilingualism (based on the dialect vocabulary of the Tajiks of Lakhsh district)" presented for the search of a scientific degree of candidate of philological Sciences, specialty 10.02.22 – Languages of the peoples of Europe, Asia, and aboriginal of America and Australia (Tajik language).

An analysis of the formation and development of the dialect vocabulary of the Tajiks of Lakhsh district who live side by side with Kyrgyzs for several centuries, creating conditions for bilingualism (Tajik-Kyrgyz) is presented in this candidate's dissertation. It should be noted that the Lakhsh dialect of the Tajik language is part of the vakhi-karategin group of dialects of the southern dialect of the Tajik language and has not been subjected to a separate dissertation analysis to this day, although there are separate scientific references regarding this research.

Collection and scientific analysis of the material of the Lakhsh dialect enables to discover the lexical features of this dialect. The aim of the thesis is to analyze the formation and development of the dialect vocabulary of Tajiks of Lakhsh district in the conditions of bilingualism.

According to this goal, the main problems analyzed in the thesis are the consideration of theoretical issues of bilingualism, the history of relations between Tajiks and Kyrgyz at the linguistic level, political and administrative territory, the analysis of the vocabulary of the Lakhsh dialect (national vocabulary and lexical dialect), the definition of the vocabulary of the Lakhsh dialect by language affiliation (native Tajik layer, Arabic vocabulary, Turkish and Kyrgyz borrowings and Russian-international vocabulary) and analysis of thematic groups of the vocabulary of the Lakhsh dialect (expressing kinship, words related to the traditions and customs, names of plants, lexical units denoting flying and household utensils, vocabulary and terms related to women's jewelry and clothing, names of food prepared from flour, names of animals and concepts associated with them).

Many scientists studied issues regarding the bilingualism and multilingualism and published numerous works in which bilingualism and its types, characteristics of bilingualism, bilingualism and culture of speech, bilingualism and the school of a new type, psychological peculiarities of foreign language learning, language policy and problems of development of national languages, research of problems of bilingualism (multilingualism) on the socio-cultural foundations, theoretical characteristics of the problem, etc were reviewed as well as. There are two types of bilingualism: communicative and non-communicative in linguistics. It also analyzes the bilateral and unilateral bilingualism. In the Lakhsh dialect there is a two-way communicative bilingualism, which is discussed in detail in the thesis.

The analysis shows that the interaction of languages is found in various areas of peoples' life, and this can be clearly seen when considering the thematic groups of the vocabulary of the dialect and in the analysis of dialectics and national vocabulary.

Направах рукописи
УДК: 809.155.0

КАРИМОВА МАСТОНА ДИЛБАРОВНА

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ДИАЛЕКТНОЙ ЛЕКСИКИ В
УСЛОВИЯХ БИЛИНГВИЗМА**

(на материале диалектной лексики говора таджиков
Лахшского района)

Специальность: 10.02.22 – Языки народов Европы, Азии, аборигенов Америки и
Австралии (таджикский язык)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой
степени кандидата филологических наук

Душанбе – 2018

Работа выполнена на кафедре теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садрриддина Айни.

Научный руководитель:

Рахматуллозода Сахидод Рахматулло,
доктор филологических наук, член-корреспондент Академии наук Республики Таджикистан, директор Института языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки Академии наук Республики Таджикистан

Официальные оппоненты:

Махмаджонов Олимджон Обиджонович,
Доктор филологических наук, проректор по наукам и инновациям Таджикского государственного института языков имени Сотима Улугзода

Юсупов Абдулло Исмаилович,
кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино

Ведущая организация:

Таджикский национальный университет

Защита диссертации состоится «___» _____ 2018 г. в _____ часов на заседании Диссертационного совета 6D. КОА - 040 при Институте языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки Академии наук Республики Таджикистан по адресу 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21.

С диссертацией можно ознакомиться на сайте www.iza.tj в центральной библиотеке Института языка и литературы имени Абуабдулло Рудаки Академии наук Республики Таджикистан по адресу 734025, г. Душанбе, проспект Рудаки, 21.

Автореферат разослан «___» _____ 2018 года

Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук

Хошимова Х.А.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Вопросы научного подытоживания диалектов таджикского языка, в свою очередь, требуют полного и всестороннего исследования всех говоров данного языка на предмет их определения, распространения и отношения с другими диалектами и языками. Исходя из этого, изучение отдельных говоров таджикского языка и их отношения с другими языками может пролить свет на решение ряда теоретических вопросов. Сосуществование таджикского народа с различными тюркоязычными народностями стало причиной взаимовлияния этих языков и говоров. В некоторых местах данное явление стало причиной возникновения двуязычия. Несомненно, это оказало определенное влияние на говоры таджиков разных местностей. Вопросы изучения взаимовлияния таджикского и тюркского языков являются одними из приоритетных научных проблем в современном таджикском языкознании и требуют точного, глубокого и всестороннего научного исследования. Ввиду этого изучение и исследование взаимовлияния таджикского и киргизского языков в Лахшском районе (в прошлом Джиргатальский район) в многоязычной среде Республики Таджикистан в настоящее время имеет большое научное и практическое значение.

Таджикские говоры наряду с заимствованными словами из других языков также содержат и много тюркских слов, которые стали причиной развития и обогащения лексического состава таджикского языка. В процессе развития и прогресса общества говоры отражают все достижения народа, что присуще и такой билингвистической среде, как Лахшский район. Лексический состав говора данного района, как и другие местные говоры, неразрывно связан с жизнью и историей таджикского народа.

“Говоры подобны океану. Они кроме внешних признаков, которые моментально бросаются в глаза каждому исследователю, также в глубине имеют бесчисленные факты, которые выявились благодаря точным и долгим исследованиям и могут стать неопровержимыми доказательствами для большего и верного определения значения и места того или иного говора в ряде диалектов одного языка” (Джураев, 2017, 7).

Сосуществование разноязычных народов несомненно оказывает влияние на говоры. Словарный состав говоров таджикского языка, существовавший бок о бок с тюркоязычными говорами и языками, очень богат и красочен. До настоящего времени лексика говоров таджикского языка в отношении тюркского языка – киргизского не стали предметом широкого научного исследования.

Профессор В.С.Расторгуева подчеркнула: «Таджикская диалектная лексика в настоящее время недостаточно изучена. Исследователи-диалектологи в своих работах, посвященных описанию различных говоров, обычно уделяют лексике лишь три-четыре странички» (Расторгуева, 1964, 149). Упущение, о котором говорила В.С.Расторгуева, стало объектом исправления начиная с 80-ых годов прошлого века и о проблемах диалектной лексики говоров различных регионов Таджикистана и таджикских говоров за пределами республики были написаны научные труды и не только словарный состав, но и семантические пласты говоров стали объектом исследований ученых.

На основании этого, всестороннее исследование особенностей словарного состава говоров таджиков Лахшского района, где таджики живут рядом с небольшой тюркоязычной этнической группой – киргизов, считается очень актуальной научной работой. Постановлением правительства Республики Таджикистан от 03. 03. 2016, № 240 Джиргатальский район был переименован на Лахшский район. Возврат к историческому истоку стал возможным только в результате последовательных стремлений Основоположника мира и национального единства – Главы нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона, который в течение последних лет, до 2017 года, семь раз посещал с рабочими визитами Лахшский район, что стало причиной не только улучшения жизни людей, но и положительно повлияло на язык и говор жителей района, о чем свидетельствует возвращение к историческому истоку – прежнему историческому названию района - Лахш.

На этой территории с древнейших времен дружно сосуществовали и сосуществуют поныне две нации – таджики и киргизы и поэтому в различных сферах можно наблюдать взаимовлияние языков, которые будут рассмотрены в последующих главах данной работы.

Степень научной разработанности темы. Лексические взаимоотношения жителей Лахшского района до настоящего времени не были объектом отдельного научного изыскания языковедов. Однако ученые в ходе исследования социально – политического положения Восточной Бухары, истории возникновения этнонима «киргиз», летописания Каратагина, изучения состояния сельского хозяйства Лахшского региона затрагивали и вопросы, касающиеся языка этого региона. Самые известные среди этих исследований принадлежали ученым бывшего Советского Союза, и поэтому они были учтены как основные источники в анализе данной темы, в том числе произведения В. В. Бартольда, Н. А. Кислякова, Б. Искандерова, А. Меджлисова, М. Абрамзана, Л. Костенко, Я. Р. Виноковой, П. Лукницкого, М.С. Андреева, И. Кошоловой, В. Рахматуллаева Д. Плоских, Фаньяна, М. Эркаева, М. Сабурова, С. Назруллаева, И. Обидова, Машрапова Т, Н. А. Аристонева, О. Караева, Э. Манаева, С. Мухтарова, Ю. А. Николаева, Ж. Мухамбаева и других.

К процессу переселения киргизов в Лахшский район проявили внимание некоторые ученые, в том числе С.Е.Яхонтов, А.Байтур, А.Зуев, А.Абышкаев, Р.Лор, Э. Р.Керимбекова и другие, написавшие затем научные диссертации, которые в данной работе также были использованы в качестве источника.

Также А.З.Розенфельд занималась анализом говора Каратагина и опубликовала книгу “Говоры Каратагина” (1960). В этой книге она информирует о переселении людей из Каратагинского региона в Варзоб и Фергану и в части “Грамматический очерк” рассматривает фонетические и грамматические особенности говора Каратагина и разделяет данный говор на правобережный и левобережный говоры реки Сурхаба. Авторы “Таджики Каратагина и Дарваза” (1970), рассматривая этнографические проблемы Каратагина и Дарваза, упоминают о терминологии данной области, которая считается ценным лингвистическим материалом.

Монографическая работа “Шеваи чанубии забони тоҷикӣ” (Южные говоры таджикского языка) (1979, 1980) состоит из пяти томов и посвящена системному анализу южного говора таджикского языка. Проблемы, анализируемые в первом томе монографии (1980), имеют важное значение для анализируемой нами темы, так как в нем рассматриваются территории распространения южного говора, на которой расположен Лахшский говор (стр.7), появление и поселение киргизских племен в регионе (с.12-13), развитие фонетической системы и лексические особенности говора Лахша, на которые мы при необходимости опираемся в своей работе.

Одной из работ, которая имеет особое значение является “Фаръанги ғуишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” (Словарь южных говоров таджикского языка) (2014, Махмудов М., Джураев Г. и Бердиев Б.). В ней собраны лексические единицы южных говоров таджикского языка, в том числе говора Лахша, который мы использовали, о чем признательны авторам словаря.

Другой работой, которая имеет важное значение для нашего исследования, является монография Г.Джураева “Система диалектной лексики таджикского языка” (2017). В этой книге в исследовании таджикской диалектологии заложено новое направление - региональная лексикология и на материале южного говора таджикского языка анализируется словарный состав говора как система. Также в данной книге рассматриваются проблемы общей характеристики словарного состава говора, основные источники формирования и развития словарного состава говора, тематическая система словарного состава говора, и этим заложен фундамент для решения нераскрытых проблем системы лексики говора. Работа Г.Джураева как фундаментальная научная работа имеет важное теоретическое значение.

Анализ различных работ показывает, что формированию и развитию лексики говора Лахша, который сформировался в двуязычной среде, не посвящено отдельных работ.

Цель и задачи научной работы. Основная цель научной диссертации состоит из комплексного и развернутого исследования формирования и развития лексики говора в условиях билингвизма – таджикского и киргизского на базе таджикского говора в Лахском районе. Достижения цели научной диссертации предполагает выполнение **следующих задач:**

- определить историю взаимоотношения таджиков и киргизов;
- показать историю пограничных социально-политических и административных взаимоотношений таджиков и киргизов;
- рассмотреть лексические взаимоотношения таджиков и киргизов Лахского района;
- исследовать словарный состав Лахского говора;
 - рассмотрение общенародной лексики;
 - рассмотрение лексических диалектизмов;
- исследовать генезис словаря Лахского говора;
 - изучение таджикских лексических единиц;
 - изучение арабских, тюрко-киргизских и русско-европейских лексических единиц;
- исследовать тематические группы словарного состава Лахского говора:
 - рассмотрение слов, обозначающих родственные связи в Лахском говоре;
 - рассмотрение терминологии, выражающей традиции и обычаи;
 - рассмотрение лексических единиц, обозначающих названия растений;
 - рассмотрение лексических единиц, выражающих термины, связанные с леговкой и домашней утварью;
 - рассмотрение терминов, выражающих наименования видов пищи, приготовляемой из муки.

Научная новизна исследования. Данная научная работа является первой попыткой фундаментального анализа проблем, связанных с взаимоотношениями таджикского и киргизского языков Лахского района, характерных для двуязычной среды. В работе впервые в полной мере была собрана лексика Лахского говора и подвергнута научному анализу. Объектом изучения стали вопросы исследования общенародной лексики и лексики, присущей только изучаемому говору, генезис лексических единиц и лексических пластов. В диссертации впервые были подвергнуты подробному и глубокому лингвистическому исследованию общепотребительные слова, используемые в течение долгих лет сосуществования таджиков и киргизов. Также анализируются проблемы двуязычия в регионе.

Теоретическая значимость научного исследования состоит в том, что научные результаты данного исследования выявляют взаимовлияния в процессе сосуществования двух народов и их языки предоставляют соответствующую базу для решения проблем, касающихся лексикологии и анализа особенностей билингвизма.

Практическая значимость научного исследования состоит в том, что результаты работы можно использовать в преподавании теоретической и практической диалектологии, лексикологии и сравнительно-исторической типологии, а также проблем билингвизма в университетах и институтах. Также результаты работы могут дать объёмный материал для подготовки и написания научно-исследовательских трудов, могут послужить в качестве ценного материала для составления учебно-методических пособий и диалектологических словарей.

Методы исследования. Методы исследования выбраны согласно поставленным целям и задачам. Исходя из этого, в основном были выбраны методы лексико-семантического, сравнительно-исторического анализа и метод синхронизации при помощи которых было изучено и рассмотрено современное состояние говора жителей Лахского района. Наряду с этим были использованы методы наблюдения и беседы.

Теоретическая база и методология исследования. В процессе анализа темы диссертации автор опирался на научно - теоретические труды отечественных и зарубежных ученых, как М. С. Андреева, В.С. Расторгуевой, Н. М. Оранского, Л. С. Пейсикова, А. З. Розенфельда, Е. К. Молчановой, Ю. А. Рубинчика, Н. Маъсуми, М. Шукуровой, Х. Маджидова, Р. Гаффарова, Ф. Джураева, Б. Камалидинова, Д. Карамшоева, А.Л. Хромова, М. Н. Касымовой, Ш. Н. Ниязи, М. Мухаммадиева, Р. Л. Неменовой, Ш. Рустамова, С. Сулейманова, Д. Саймиждинова, Д. Хаджаева, Ф. Р. Амановой, С. Назарзаде, М. Махмудова, Н. Офаридаева, О. Касимова, О. Махмаджанов, С. Рахматуллазаде, М. Саломов, Юсупов и других.

Основываясь на результатах исследования и анализе основной темы научной работы, на защиту выносятся **следующие основные положения:**

1. Социально-политические, административные и пограничные отношения таджиков и киргизов имеют древнюю историю, они наложили глубокий отпечаток на словарный состав таджикского говора жителей Лахшского района и, несомненно, существует необходимость его исследования в научном контексте.

2. Особенности двуязычия, билингвизм и его виды, исследование проблем двуязычия (многоязычия) на социально-культурной основе, теоретические характеристики данной проблемы и т.д.

3. Исследователи относят лексические особенности таджикского и киргизского языков в Лахшском районе к южному диалекту таджикского языка.

4. Для описания словарного состава говора Лахшского района оцениваются общие лексические единицы, распространенные среди таджиков и киргизов.

5. Формирование общенародной лексики и лексики, характерной для говора, способствует определению близких границ с литературным таджикским языком и его диалектами.

6. На базе рассмотрения вопроса об отношении говора Лахшского района к литературному таджикскому языку надлежит исследовать лексические единицы данного говора по генезису (таджикский, тюрко-киргизский, арабский и русско-европейский).

7. Лексические единицы Лахшского говора охватывают многие тематические группы, важные для повседневной жизни людей. Исследование словарного состава данного говора, касающегося терминологии, выражающей родственные связи, традиции и обычаи, названия растений, лексические единицы, связанные с летовкой, домашней утварью, женскими украшениями и одеждой, садоводством и земледелием, пищей изготовленной из муки, названия животных и т.д. имеют особое значение в говоре.

Апробация работы. Настоящая диссертационная работа обсуждена и рекомендована к защите на заседании кафедры теории и практики языкознания ТГПУ имени С. Айни (протоколом № 3от 30. 10. 2017) и секции языкознания Института языка и литературы АН РТ (протоколом № 6 от 19.06. 2018).

По теме диссертации опубликованы 5 научных статей, 3 из которых опубликованы в ведущих журналах и изданиях, рекомендованных ВАК Российской Федерации и перечень которых приводится в заключении диссертации. Основные части диссертации были представлены и обсуждены на конференциях по языкознанию в ТГПУ имени С. Айни (2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017).

Структура и содержание диссертации.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, перечня аббревиатур и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **введении** диссертации обосновывается актуальность темы, сформулированы цель и задачи исследования, его теоретические и методологические основы, объект и источники исследования. Здесь же даётся обзор основных тенденций в изучении исследуемой проблемы, аргументируются теоретическая и практическая значимость исследования, апробация работы, ее новизна, представлена структура диссертации.

Первая глава диссертационной работы называется “Проблемы двуязычия в многоязычном обществе” и состоит из 3 разделов. В **первом разделе** “Теоретические проблемы двуязычия” отмечается, что вопросы двуязычия и многоязычия исследовались многими учеными. Среди них работы таких ученых, как А.А. Абдуллаев, В.А.Аврорин, А.А.Алхазипвили, Ш.А.Амонапвили, О.С. Ахманова, Р.Ю Барсук, А.Н. Баскаков, В. Н. Белоусов, Е.М.Верещагина, В.Вилдомека, М.Гинг, Ю.Д. Дешериев, Протченко И.Ф. К.З. Закирянов, М.В.Зинте, Н.В.Имедадзе, Дж.В.Кэррлла, В.Е.Ламберг, А.М.Шахнарович, К.Х.Холназаров, М.Норматов, Ф.Зикриев имеют огромное значение. Они в своих работах коснулись таких проблем, как характерные особенности двуязычия, билингвизм и его виды, билингвизм и культура речи, билингвизм и школ нового типа, психологические особенности изучения иностранного языка, языковая политика и проблемы развития национальных языков, исследование проблем двуязычия (многоязычия) на социально-культурной основе, теоретические характеристики данной проблемы и т.д.

В языкознании существует два вида билингвизма: коммуникативный и некоммуникативный. Под коммуникативным видом билингвизма понимается тот вид двуязычия, когда на одной территории живут люди разных национальностей, между ними существуют различные отношения и один из языков имеет доминантный характер. Некоммуникативный билингвизм появляется путем изучения другого языка.

В обществе, где знают на хорошем уровне и равноправно употребляют два языка, их язык называется двухсторонний билингвизм. В Таджикистане существуют такие регионы, как Шахритус, Кубодиён, Канибадам, Турсунзаде и в Узбекистане г. Самарканд, где люди свободно говорят на таджикско - узбекском или таджикско - киргизском языках и их язык можно включить в двухсторонний билингвизм.

Также существует односторонний билингвизм. Например, в Таджикистане бадахшанские языки, ягнобский язык и язык парий являются бесписьменным и учеба проводится на таджкском языке и таджикский язык для них второй родной язык и такой билингвизм является примером для одностороннего двуязычия.

В Лахпском регионе таджики и киргизы живут рядом столетиями и в большинстве кишлаков этого региона таджики знают киргизский язык и киргизы знают таджикский язык. Это связано со следующими факторами: 1. Долгое совместное историческое сосуществование. 2. Создание родственных отношений (сватовство между таджиками и киргизами). 3. Участие в различных обрядах и обычаях друг друга (свадьба, обрезание, похоронный обряд, обряд укладывания новорожденного в колыбель и др.). 4. Совместная деятельность (не только в учреждениях и предприятиях, но и в дехканских и кооперативных хозяйствах). 5. Одинаковая религия. 6. Учеба в школах.

Эти факторы свидетельствуют о том, что в данном регионе существует не только коммуникативный, но и некоммуникативный билингвизм. Однако коммуникативный билингвизм имеет устойчивую позицию, так как вышеприведенные факторы свидетельствуют о тесной связи таджиков и киргизов вне учебы.

В научной лингвистической литературе определяются следующие основные аспекты двуязычия. 1. Собственно лингвистический. 2. Социологический. 3. Психологический. 4. Педагогический. (Проблемы двуязычия и многоязычия, 1972, 28). По нашему мнению, эти аспекты, в целом, предназначены для нормативных языков. В говорах особое значение имеют лингвистический и социологический аспекты. Поэтому анализ формирования и развития лексики говора Лахша совместно с

киргизским языком ведется с точки зрения влияния социологических и лингвистических факторов.

Во втором разделе “Формирование поселения киргизских племен и их отношения с таджиками в Лахшском районе” исследовано сосуществование таджиков и киргизов в Лахшском районе. Кроме таджиков и киргизов, в Лахшском районе проживают и другие тюркские народности – киргизоязычные маньчаны, манастовы, теиттовцы, айваштовы, кулматтовы, чоналайды, кзылаякы, актайды, кесектовы. В Лахшском районе в кишлаках Аксой, Абчака, Кандов, Пилдан, Джиланди, Кушагба, Шилбили живут таджики, а в кишлаках Карамък, Мукур, Гулама, Ачькалма, Саргай, Дамбрачи, Капат, Карасай, Мук, Питавкул проживают киргизы. Несомненно, есть и кишлаки, где бок о бок живут и таджики, и киргизы, это - Сарикенджа, Сасикбулак, Каракенджа, Тупибайа, Джайилган, Карапура, Джалбарси, Майдантерак, Джиргатад, Карчин.

В диссертации рассматриваются различные точки зрения ученых на формирование киргизских племен и этимологии слова “киргиз”. Об этимологии “киргиз” большое количество ученых высказали свои гипотезы. В китайских источниках слово “киргиз”, или “киркюс”, встречается уже с VIII-VII вв до нашей эры (Синьковский, 1900, 92-100). В греческих первоисточниках упоминается как «херкис», в монгольских «хиркис-киркис, хиргис, хяргис», в латинских «гергис», в арабских и персидских «хирхис», в каппарских «فرغيز» («съргъз»), в джувайнийских «خیرخیز» («хърхъз»), (Туран, Асаров, 2011, 17).

Известные ученые, такие как А. Байтур, А. Зуев, В. В. Радлов, С.Е. Яхонтов, Д. Банзаров, Т. Акеров, Н. А. Аристонев, Э. Манаев, С.М. Абрамзон, О. Р. Меджлисов, Л. Лигети, В. Ф. Опанин, Г. Ф. Миллер и другие написали научные труды о генезисе слова «киргиз», об этническом составе, переселении киргизов, традициях и обычаях этого народа. Мы пришли к мнению, что данное слово означает людей, живущих на возвышенностях. По словам В.В. Бартольда, киргизов вынудили покинуть Тяньшань ойраты и они могли вернуться только в 1758 года, после того как государство ойратов потерпело поражение от китайцев. (Бартольд, 1963, 87). После того, как в Тяньшань прибыли калмыки, киргизы, изгнали из окрестностей Иссык-куля все племена “бугинов” (Костенко, 1877).

В. В. Бартольд и Махмуд ибн Валисчитают, что киргизы переселились в Лахшский район в XVII веке нашей эры и остались там на постоянное жительство. Из научных изысканий киргизских историков также становится ясно, что киргизы прибыли в Каратегин и в другие регионы Таджикистана (Бартольд, 1963, 94), что соответствует истине.

До Октябрьской революции Лахшский район входил в состав Гармского правления и платил налоги Бухарскому эмирату. После Октябрьской революции в социальной и политической жизни таджиков и киргизов произошли исторические преобразования. Безусловно, язык также отразил эти исторические изменения. Эти качественные преобразования, прежде всего, отражались в словарном составе языка. Словарный состав языка обогатился за счёт новой лексики, относящейся к политике, государственному и административному делопроизводству, орудиям производства и новым культурным отношениям. Такое положение дел стало одной из причин вхождения киргизских слов в словарный состав таджикского говора и развития двуязычия в Лахшском районе.

Сегодня киргизы живут в некоторых кишлаках Каратигинской долины, в восточной части этого региона в Лахшском районе и Мургабе. Некоторые их традиции и обычаи смешались с таджикскими традициями, но остальная часть не подверглась серьёзному изменению и соблюдается в неизменном виде. Все эти нюансы, по мере возможности, были рассмотрены в данной диссертации.

Третий раздел первой главы называется “Языковые отношения таджиков и киргизов в Лахшском районе” и в нем рассматриваются проблемы, относящиеся к таджикскому и киргизскому языкам. Таджикский и киргизский народы дружно проживают на одной земле в течение долгого времени. Вхождение тюркоязычных слов

племен в словарный состав таджикского языка продолжается в течение нескольких веков, и это отражено в литературных и исторических источниках уже с XVI века. Факты свидетельствуют, что этот процесс начался еще раньше и в результате развития дальнейших отношений и повлиял на говор народа, что было связано с усилением социальных и политических отношений жителей этого региона.

Существование двух языков создало условия для всеобщего билингвизма и сделало взаимовлияние языков неизбежным. Языковая связь таджиков и киргизов в Лахшском районе остается на разном уровне. То есть в ходе деятельности в различных сферах: земледелие, ремесленничество, животноводство, народная медицина, образование, садоводство, строительство и домостроительство т.п. таджики и киргизы устанавливали связи в ходе общения, для более точной передачи информации использовали необходимые слова, упрощающие их взаимное общение и жизнь в целом.

В таджикском и киргизском языкознании появились ряд исследований, выясняющих различные аспекты вышеупомянутых проблем. В том числе статьи и труды В.С. Расторгуевой А. К. Боровкова, Н. Масъуми, Г. Джураева, Дж. Муруватова, М. Махмудова, Б. Бердиева, И. Киргизбекова, Р. Хидирова, Ю. Сафарова, К. Юсупова имеют огромное значение.

Укрепление дружественных связей между народами является основным фактором сближения языков и обогащения их словарного фонда. Заимствованные киргизские слова употребляются в говоре таджиков Лахша согласно нормам и законам таджикского языка.

Долгое сосуществование таджиков и киргизов стало причиной пополнения словарного состава говора Лахша, лексические единицы которого по своей классификации относятся к разным тематическим группам. В том числе, **мельничные инструменты**: калоқ – кавчок – инструмент при помощи которого высыпают пшеницу в отверстие в камне (Кп., Мт.); **домашняя утварь**: тайоқ-трость, посох, қыроқ – часть разных материалов, шырдақ – лошадиная попоная (Тб., Кк.); **соматизмы**: копп-брови, кавоқ-веко, веки, бурут-усы (Лахш, Мт.); **названия пищи**: курма – жареное мясо, курут – сыр, высушенный в виде шариков, кимиз кумыс и т.д. (Об., Ак.); **слова, обозначающие занятия**: койчу//куйчи-чабан, каровул-сторож и т.п. (Яш., Джш.); **слова, обозначающие родство**: кайната – теща, авышка – муж, экизек – близнецы (Мт., Об.); **растения и деревья**: чангоқ – орех, чантоқ – название колочего кустарника, бакагерак – тополь серебристый. (Кч., Лахш).

Существует группа лексических единиц – редуликативные слова, которые широко употребляются среди таджиков и киргизов. В данном говоре редуликативные составляют отдельную группу: чьда – чьда – очень, раса – раса – очень, гапта-гапта – побывав во многих местах, йағ-йағ – иногда, тов-пов-настроение, анна-мана- вот-вот, анча – мунча- очень, букри – чукри – горбатый, суйук – пуйук – жидкий (Тб., Д., Кк., Кб., Кп.,) и т.п. Опираясь на мнение Н. Базидова (Базидов, 1991, 32), который предложил два вида редуликации: полный повтор и частичный повтор, в данной работе говор Лахшского района также классифицирован на две группы: полный повтор и частичный повтор и они исследованы в плане повторения частей речи: повтор существительного, прилагательного, местоимения, предлога, глагола и наречия.

Взаимовлияния таджикского и киргизского языков можно наблюдать и в грамматике, что было проанализировано в диссертации. Следовательно, взаимовлияния таджикского и киргизского языков является результатом длительных и дружественных отношений двух народов.

Вторая глава диссертации названа “**Формирование словарного состава Лахшского говора**” и состоит из двух разделов. **Первый раздел** “**Словарный состав Лахшского говора в отношении к литературному языку**” посвящен общенародной лексике и лексике, характерной только данному говору. Формирование и совершенствование словарного состава Лахшского говора охватывает длительный период. Авторы “Словаря говоров таджикского языка” правильно отметили, что “**южные говоры являются одним из архаичных диалектов таджикского языка**” (Махмудов, Джураев, 2012, 6). В них можно наблюдать большое количество

слов местного говора. Они обычно употребляются в пределах распространения той или иной группы говоров или отдельных диалектов и не могут охватить всю территорию распространения национального языка. О лексических диалектизмах в языкознании писали такие ученые, как А. Б. Калинин, Н. М. Шанский, Ф. П. Филин, Г. Джураев и другие. Согласно мнению Ф. П. Филина важная особенность лексических диалектизмов состоит в том, что они имеют отдельную границу распространения (Филин, 1961, 35). Исследователь Г. Джураев разделил их на две группы: 1. Полные лексические диалектизмы. 2. Неполные лексические диалектизмы (Джураев, 2017, 64). Материал данного исследования проанализирован на основе этого принципа.

В словарном составе Лахшского говора, как и в других говорах таджикского языка, широко используются полные и неполные лексические диалектизмы.

Полные лексические диалектизмы – это группа слов, которые по своим фонетическим и лексическим формам относятся к тому или иному говору и не используются в литературном языке и других диалектах. Даже в случае их употребления круг их распространения не так широк и они не могут выйти за пределы говоров своей группы. Подобные лексемы составляют часть основного словарного состава Лахшского говора и в литературном языке эти слова обозначают другие понятия.

Состав подобных лексических диалектизмов различен и охватывает различные аспекты жизни людей. В том числе еду: **орогон** – молочная рисовая каша, **бърсок** – жаренные в масле парики из дрожжевого теста, **отбърйун** – гардоб (Д., Кк., Кб.); орудия труда и земледелия: **савовчув** – палка которой отбивают овечью или козью шерсть, **метин** – инструмент, которым стучат по мельничному камню, **анчъм** – вепци (Д., Кч., Лахш); названия растений и деревьев: **гандоли** – вишня, **чангок** – орех, **алмурут** – груша (Кк., Кб., Кш.); названия птиц и насекомых: **савзган** – ворона, **чандулоч** – чиж, **саськкупу** // **кукупуш** – удод (Аб., Ак., Пк.); части человеческого тела: **сиялав** – синегубый, **ашказан** – желудок, **казони руй** – скулы лица (Бт., Д., Кк., Кб., Кш.); лексические единицы, выражающие внешний вид и характер людей: **сувчылдык** – иносказание о людях, много пьющих воду, **хърѐз** – человек, не соблюдающий пост, **орсоқ** – ковокдандон – дулозубый (Бт., Д., Кк., Кб., Кш.); образ действия, число и степень: **шарт-шарт** – быстро, проворно, **йаг-йаг** – иногда, **угам кийин** – позже, потом (Сб., Ср., Ск.); природные явления: **айвангарь.тыш** – морозная погода в феврале; **борошо** – сильный снегопад и ветер; **хасан-хъсен** – радуга и т.д. (Д., Кк.); абстрактные понятия: **чакагй** – вмешательство, **авогй** – заниматься, **хиййолй** – сумасшедший (Джт., Джт., Яш., Джш.) и т.д.

Таким образом, полные лексические диалектизмы играют большую роль в обогащение говоров лахшских таджиков и киргизов, своей локальной семантикой они обеспечивают свою принадлежность к Лахшскому району, который превращается в билингвистическую среду. Важная особенность полных лексических диалектизмов Лахшского говора состоит в том, что они существуют на основе двух языков – таджикского и киргизского в простом, производном и сложном виде и для жителей данного района считаются общими.

Неполные лексические диалектизмы. Постепенное возникновение и развитие лексических диалектизмов имеет два основных фактора – объективный и субъективный. Часть неполных лексических диалектизмов возникает на основе словарного состава того или иного диалекта, другие в результате заимствований из других языков. В эту группу входят диалектизмы, которые по форме схожи с диалектами и литературным таджикским языком, но совершенно отличаются по фонетическому звучанию и значению. По мнению известного исследователя Г. Джураева: “Неполные лексические диалектизмы по форме напоминают слова литературного языка, но по своему значению ограничены определенной территорией и именно ввиду такой особенности не входят в словарный состав других однотипных говоров и литературного языка” (Джураев, 1976, 123-139). Другим источником возникновения лексики, характерной только для того или иного

говора является отношение говора к другим языкам. Поэтому наличие в словарном составе названного говора арабских, тюрко - киргизских и русско - европейских слов считается обычным явлением.

Неполные лексические диалектизмы - лексические единицы, которые по своим формам, общим и настоящим значениям соответствуют литературному языку, но по выражению основного значения имеют также и другие значения. Например, слово “дар” в таджикском литературном языке означает: 1. Предлог. 2. По своей семантике существительное “дар” – это “дверь”, “дверь дома” или “дарича” “дверца, калитка”, но в говоре жителей данного района это слово обозначает “вне, снаружи, двор”: **кудако бьре да дар бозй кьне** (Лахш) – дети, выйдите, играйте во дворе; **мьн як дар бьрам** (Джт) – я выйду (во дворе); дара бин, касе файрод дора (Мт.) – иди, посмотри, во дворе кто-то зовет.

Слово “лайлак // лаклак” (Лахш, Джт., Сб., Кк., Сб.) в литературном языке означает «аист» - птицу, в Лахшском говоре выражает «длинного человека» и употребляется в виде аллегории: Илайлакпоча одами хуб-ай (Джт.) – Это длинноногий хороший человек.

Одним из источников возникновения лексических диалектизмов в словарном составе Лахшского говора считаются архаистические элементы. Некоторые из них остались от классической литературы. Подобные слова играют особую роль в названном говоре. Другой источник связан с внутренними законами преобразования самого говора. Многие из лексических диалектизмов появились в результате изменения фонетического состава слов: карнай – печные трубы, зьрав – столбы дома, бастьрма – место для животных.

Таким образом, лексические диалектизмы Лахшского говора имеют свои особенности, по форме и по значению принадлежат самому говору и не могут выходить за пределы территории своего распространения. Наряду с этим встречаются слова, которые по форме являются общепотребительными, но имеют характерные только исследуемому говору значения. Как указывают приведенные примеры, неполные лексические диалектизмы несмотря на то, что входят в состав литературного языка, в говоре употребляются еще и в других вариантах.

Вторая глава диссертации “Словарный состав Лахшского говора по языковой принадлежности” состоит из четырех разделов, в которых исследованы и классифицированы таджикские лексические единицы, арабские, тюрко – киргизские и русско - европейские заимствования.

Таджикская лексика. Таджикская лексика составляет основную часть словарного фонда данного говора. История свидетельствует, что таджикский язык и его диалекты входят в состав нового периода развития иранских языков. Следовательно, словарный фонд всех диалектов таджикского языка также связан с этим периодом и, по словам исследователя Г. Джураева: “Основное богатство южного диалекта таджикского языка можно считать продуктом периода развития персидского и таджикского языков” (Джураев, 1976, 108).

Рассмотренные в диссертации исконно таджикские слова в течение веков были в ходу у жителей этого региона и употребляются до нынешнего времени. Они выражают понятия, связанные с домоводством, земледелием, садоводством, охотой, животноводством, родственными связями, названиями деревьев, животных, народными традициями и обычаями, домашней утварью, названиями народных промыслов и их производством (швейное дело, кузнечное ремесло и т.п.), которые в основном общенародны и широко распространены в говорах таджикского языка. Некоторые слова этой группы при переходе киргизский язык изменили свое значение. Например, слово “бача” в говоре таджиков исследуемого района обозначает “сын”, а в говоре киргизов Лахша оно приобрело новую семантику и употребляется в значении “подруга”: бача кел, бугун менин баламьн сартаропун куну. Подруга, приходи! Сегодня обряд постригания моего сына (Лахш). В этом примере в киргизском говоре использованы таджикские слова: «бача» и «сартаропун».

Лексические единицы данной группы Х.Маджидов в таджикском литературном языке классифицирует на индоевропейские, общеиранские и собственно таджикские пласты. Однословные и однокорневые признаки являются основными языковыми знаками данных слов (Маджидов, 2007, 96), мы также разделяем данное мнение. В Лахшском говоре, как и в таджикском литературном языке, история возникновения таджикских лексических единиц берет свое начало от индоевропейских, общеиранских и собственно таджикских пластов. Слова, относящиеся к индоевропейскому пласту, свидетельствуют о том, что в говоре Лахша сохраняется с древних времен много слов: падар (папа), модар (мама), дъхтар (девочка), лав (губ), гов (корова), саг (собака), муш (мыш), ситора (звезда), дърахт (дерево), дъ (два), се (три), сад (сто), дъсад (двести) и др.

Другой пласт - это общеиранские слова, которые употребляются не только в Лахшском говоре, но и в нынешние иранские языки: дъст (рука), пой (нога), сар (голова), дандун (зубы), хун (кровь), рӯз (день), шав (ночь), осмун (небо), афтов (солнца), савз (зеленый), зард (желтый), съфед (белый), сийох (черный), бад (плохо), чышъм (глаза), кам (мало), зийод (много), бод (ветер), асп (лошадь), ов (вода), нун (хлеб) и др.

В Лахшском говоре лексические единицы таджикского происхождения играют важную роль в словообразовании и составлении словосочетаний. На основе данных слов образуются различные производные и сложные лексемы: дърахтзор (роща), дъхтарвара (хозяин дерева), савзина (смутлый), фарбеҳй (полнота), хъсърбача (сын тестя), эзорсърхак (дятел), бодбезак (веер), зъминдор (землевладелец), шамолпано (подветренный), говгум (сумерки) и др.

Слова относящиеся к индоевропейским, общеиранским и собственно таджикским пластам, в Лахшском говоре разделяются на такие тематические группы, как слова, обозначающие родство, соматизмы, инструменты труда, виды пшеницы, флора и фауна, географические названия, качества предметов, число, местоимения и др.

Таким образом, таджикские пласты в лексическом составе Лахшского говора сохраняют языковую оригинальность говора и составляют лексико-грамматическую основу говора.

Заемствованные элементы исследуемой лексики говора в основном относятся к арабскому, тюрко-киргизскому и русско-европейскому языкам.

Арабская лексика. Арабская лексика в словарном составе таджикского языка, в том числе и в словарном составе диалектов имеет долгую историю. Самую древнюю группу заимствованной лексики составляет арабская лексика, пишет В.С. Расторгуева (Расторгуева, 1964, 151), так как в традициях и обычаях, религии и верованиях жителей этого региона широко употребляется арабская лексика. Арабская лексика считается одним из важных факторов формирования словарного состава таджикского языка и причины этого подробно изложены в диссертации.

В действительности заимствованная арабская лексика привела к большему преобразованиям в словарном фонде таджикского языка. Н. Маъсуми считает, что "серьезные изменения в словарном составе таджикского языка – это вхождение в его состав арабских слов и словосочетаний, которые связаны не только с историческими событиями VII-VIII вв., а со всем процессом вхождения элементов арабского языка в течение всех периодов жизни народов Средней Азии до Октябрьской революции" (Маъсуми, 1966, 131). Вопросы, связанные с арабской лексикой, также были рассмотрены в научных изысканиях Б.Н. Ниёзмухаммадова, А.А. Джалалова, Т. Бердиевой, Н.Шарапова, М.Маджидова, Д.Хаджаева, Г.Джуроева, С.Сулейманова, С.Назарзаде, М.Махмадджанова, К.Мусафиров, Т. Максудова, С. Хоркашева, М. Махмудова, Дж.Алими, О.Султанова, М.Султанова, Т.Шакировой и других. Однако, никто из таджикских диалектологов в своих исследованиях подробно не рассматривал вопросы, касающиеся анализа арабских лексических единиц в Лахшском говоре.

Арабская лексика в словарном составе Лахшского говора в течение веков употреблялась как важная часть лексического богатства этого говора. Одна из групп арабской лексики принадлежит к обще таджикским элементам и в говоре жителей

данного района их количество огромно. Подобные лексические единицы также можно наблюдать и в киргизском говоре жителей данного района, и они отличаются от литературного языка и таджикских диалектов только фонетическими изменениями. Например: **адолат** – **адилет** - справедливость, **адабиёт** – **адабийат** - литература, **арз** – **аръз** – прошение, жалоба, цена, **кямат**– **къмбат** – цена, дорогой, дорого, **муаллим** – **мугаллим** - учитель, **мушкил** – **мушкул** - трудно, **кахр** – **карь** – гнев, ярость, **ният** – **неет** – намерение, цель, **умр** – **омур** - жизнь, **розй** – **ъразь** – согласный, удовлетворенный, **охир** – **акыр** – конец, окончание, **мактаб** – **мектеп** - школа, **Каъба-Кебе**- Кааба, **китоб** – **китеб** - книга, **макон** – **макан** – место, жилище, **фаъл** – **фаал** – деятельный, активный, **мисол** – **мисал** - пример, **фeyл** – **пeyл** – действие, нрав, глагол, **қудрат** – **худрет** - могущество, **қадим** – **кадым** – древний, старый, **сафол** – **сапал** - керамика, **тақдир** – **тақдыр** – судьба, **қанд** – **кант** - сахар, **аъзо** – **азза** - член, **маърака** - **мереке**-мероприятия, обряд, **маъқул** – **маақул** – приемлемый, правильный, **асл** – **асил** – оригинал, **ароба** – **арава**– арба, телега, повозка (Бт., Д., Кк., Кб., Кш., Кч., Лахш, Мт., Аб., Джш.) и т.д.. Они имеют несколько особенностей:

1. Часть лексических единиц арабского происхождения, которые существуют в большом количестве, слились с таджикскими лексемами. Эти единицы также употребляются в киргизском языке, где различаются по фонетическому облику: **адолат** – **адилет** (справедливость), **адабиёт** – **адабийат** (литература), **арз** – **аръз** (заявление), **кямат** – **къмбат** (дорого), **муаллим** – **мугаллим** (учитель), **мушкил** – **мушкул** (трудно), **ният** – **неет** (намерение), **умр** – **омур** (жизнь), **розй** – **ъразь** (согласный), **охир** – **акыр** (конец), **мактаб** – **мектеп** (школа) и др.

2. В части лексем арабского происхождения участвуют поверхностные гортанные звуки “ъайн” (**Э**) и (**С**) “хо-и хутти”, которые в Лахшском говоре таджикского языка произносятся сравнительно слабо. Данные звуки вошли в Лахшский говор со своими словами: **Каъба** (Кааба), **маърака** (мероприятия), **фeyл** (глагол), **ҳаким** (философ), **кахр** (гнев), **лаҳм** (мякоть (мясо), **ҳърмат** (уважение), **мъҳочир** (эмигрант), **акл** (ум) и др. Звук “ъайн” (**Э**) не произносится в киргизском говоре Лахша: **каъба** – **кебе** (Кааба), **фeyл** – **пeyл** (глагол), **маърака** – **мереке** (мероприятия). Звук (**С**) “хо-и хутти” также в киргизском говоре Лахша, по сравнению с таджикским говором, произносится слабо: **кахр**– **қар** (гнев), **ҳаким** – **накем** (философ) и др.

3. Часть лексем арабского происхождения подчинились фонетическим законам Лахшского говора. Некоторые из них произносятся в сокращенном виде и в некоторые моменты арабские звуки потеряли долготу произношения. Например, такие слова, как **ҳуқумат** (правительство), **манзил** (жилище), **мъҳочир** (эмигрант), **холо** (теперь) в Лахшском говоре произносятся, соответственно, как **хъкъкмат**, **манъэл**, **мочир**, **оли**.

Займованная арабская лексика как в форме общетаджикских синонимов, так и в форме киргизских синонимов широко используется. Например, лексическая единица “фаҳм” в говоре жителей Лахша употребляется в форме “таам // фам”- понимание, постижение, рассудок.

В Лахшском говоре в основном используется та часть арабской лексики, которая займована таджикским языком и говором, в основном в сфере религии и верований, образования и духовной культуры народа. Особенности этой лексики проанализированы в данной работе.

Тюрко - киргизская лексика. Тюрко-киргизская лексика в Лахшском говоре занимает особое место и одинаково служит и таджикам, и киргизам. “Южные говоры неодинаковы по охвату тюркских слов (в основном узбекских и киргизских). Если в этом плане можно разделить данные говоры на уровни, то первое место отдается Каратегинскому говору и можно поставить один за другим такие говоры, как каратегинцев проживающих в Гиссаре, вахинско-каратегинские и кулябские говоры” (ЮГТЯ, 1980, 283). В действительности тюрко-киргизские слова в Лахшском говоре употребляются в большом количестве, они являются общими для таджиков и киргизов, проживающих на этой территории, и эти слова укрепляют и способствуют

развитию билингвизма в регионе. Киргизские лексические единицы в говор таджиков Лахша вошли в результате долгого совместного проживания и добрососедских отношений. Часть киргизских заимствований имеют общеупотребительный характер для других говоров таджикского языка. Например: **авсақол** (старейшина), **қош** (бровь), **қърут** (курут), **қъган** (полевой хлев), **ойлик** (зарплата), **қайла** (кайла), **қатық** (кислое молоко), **чъмчық** (воробей), **байтал** (кобыла), **айгър** (жеребец) и др. Другая часть киргизских заимствований, которые являются особенностью говора Лахша, также употребляются в отдельных регионах южного говора. Некоторые из них образованы на основе таджикско - киргизских основ: **ташдевол** (каменная стена), **кесақдевол** (комковая стена), **қарақзгун** (название птицы, похожей на грифа), **қулқунтай** (название птицы) и др.

Заимствованная тюрко-киргизская лексика по своему значению классифицируется на следующие группы:

а) **слова, обозначающие домашнюю утварь**: **қалок** - совок, **қапқок** - крышка посуды, **қъргъзуй** - шатёр (Дж., Джт., Джт.) и т.п.;

б) **термины, обозначающие виды стен**: **қорғондевол** - забор, **ташдевол** // **сангдевол** - каменная стена, **кесақдевол** - глинянная стена (Лахш, Мт.) и т.п.;

в) **животноводство**: **қъшқор** - баран-производитель, **тықъл** - серка - айгър - жеребец (племенной) (Бт., Лахш) и т.д.;

г) **названия птиц**: **қалдырғач** - ласточка, **қуш** - гриф, **бургут** - орёл (Джт., Яп., Джш.) и т.п.;

Резюмируя, можно констатировать, что заимствованная тюрко-киргизская лексика составляет одну из основных частей словарного состава говора Лахшского района и занимает особое место в формировании пластов лексики говора.

Русско-европейская лексика. Начиная с XIX века заимствованная русско-европейская лексика начала входить в словарный состав литературного таджикского языка и диалектов таджикского языка. Необходимо подчеркнуть, что во времена Советского Союза большинство официальных государственных документов, в том числе названия документов, школ, больниц и аптек, кишлаков и улиц были заменены на русские варианты, и это оказало свое влияние на говор Лахшского района.

После 20-ых годов прошлого века в Лахшском районе были созданы колхозы и множество таджикских и киргизских слов были заменены на русские. Согласно требованиям времени, русские слова стали широко распространяться и употребляться наряду с диалектной таджикской и киргизской лексикой. Например, **павър**-повар, **ъстадион**- стадион, **пошта**- почта, **фасон**- фронт, **семъчка**-семечки, **тырактър**-трактор, **салони**-соленые огурцы, **тылвизор**-телевизор, **мошина**-машина, **халаделник**-холодильник, **паставка**- подставка, **тифал**-тефаль, **пълатинса**- полотенце, **паталок**-потолок, **пърчатка**- перчатки, **палтун**- пальто, **напрос**- папиросы, **самалут**-самолёт (Бт., Д., Кк., Кб., Кп., Кч., Лахш., Мт.) и др., которые широко анализированы в диссертации.

Таким образом, русско-интернациональная лексика, войдя в разговорную речь, изменила свою форму согласно фонетическим правилам говора и удовлетворяла потребность людей в различных взаимоотношениях и общении.

Третья глава диссертации - «Исследование тематических групп словарного состава Лахшского говора» - в ней рассмотрены семь тематических групп Лахшского говора.

3.1. Термины, обозначающие родство. Термины, выражающие родство, составляют одну из основных частей лексики Лахшского говора, и они формировались тремя способами: первый, от лексических единиц иранского происхождения. Второй, часть из них основываются на тюрко-киргизском языке и третий, в их возникновении важную роль сыграли принципы словообразования и терминологического образования.

Исследование терминов, выражающих родство привлекало внимание многих ученых, в том числе А.В. Десницкой (1955), А. К. Писарчика (1953), М. Махмудова (1964), Р.Л. Розенфельда (1976), Г. Джуроева (1970), З. Зайнидиновой (1997, 1974, 1977,

1980), Д. Саймидинова (2001), Н. Гадоева (2012), С. Хоркашева (2014) и других. При анализе терминологии, выражающей родство ученые – языковеды шли разными путями. В том числе А. В. Деснитская (1955) классифицировала их как кровные и некровные. Такая же классификация была сделана Р. Л. Неменовой, Г. Джураевым, Д. Саймидиновым. Однако С. Хоркашев исследовал термины, выражающие родство в южных и юго-восточных горах по их лексическому роду (Хоркашев, 2014, 6). По нашему мнению, оба способа классификации приемлемы для применения. В диссертации для исследования был выбран метод классификации по способу разделения на кровные и некровные.

Термины, выражающие родство по крови: ата // аво - отец, ача // эне - мать, боби- дедушка, ави // мама - бабушка, ховар // карьдаш // синди - сестра, биёр - брат, ама – тетя, сестра отца, холла // тайже – тетя, сестра матери и т.д.

Необходимо подчеркнуть, что слово аво // воимеет широкий круг употребления и от него происходят словосочетания – термины авойи калун, авойи ката, войи ката (в случае дяди), авойи бачоо, войи кудак, войи бачоо, войи кудак (муж); (Пд., Сб., Кк., Шб.).

Слово аво // ваявляются сокращенными вариантами авойи от них построены выражения вомунавош (дедушка), вавубовош (дедушка, прадед) во-мун-а во-ш-а боби-ш (прапрадедушка) (Сб.).

Термины, выражающие родство не по крови, составляют зан // айал // қатън - жена, шув // эр – муж, дъмод - зять, келун // келин - невестка, хъштуман // қайнене – тёща, хъсър // қайната – свекор, тесть, қайсангъл - свояченица, қайинсинди // йана - золовка, авойи угайи (отчим), қайнага // брат невесты, қайинни // хевар – деверь и т.д.

Термины, выражающие родство в говоре Лахшского района, в свою очередь можно разделить на группы по их отношениям:

а) лексические единицы, выражающие родство в говоре Лахша, которые не встречаются в других диалектах таджикского языка: гъвра – фархаваса (третье поколение в роду), чевъре // чевъре // чъвра – дети чъвра (четвертое поколение в роду), чонтезек - дети чъвра (пятое поколение в роду), эне - мама, ука – младший брат, булу – двоюродный брат или сестра по материнской линии (Бг., Д., Кк., Кб., Кш., Кч., Лахш, Джг., Яш., Джш.).

б) лексические единицы, обозначающие родство в говоре Лахша, которые встречаются в других диалектах таджикского языка: кундош // куну - жёны многожёнца (по отношению друг к другу), хаваса - фарзанди набера // фарнабера – правнук или правнучка, қайсангъл // қайинсинди – свояченица, нъваса – внук, внучка, яна – золовка (Лахш, Мг., Об., Яш., Джш.).

в) лексические единицы, заимствованные из тюрко-киргизского языка: эче – тетя, сестра отца, синди - сестра, тайиче - тетя, апа // эине - мама, қайничурт – родственники мужа или жены, яна - золовка, синдй - сестра, чуван – разведенная женщина, қайнене – тёща, қайини – брат мужа или жены, аййаш – жена друга или муж подруги, айшене – мама подруги или друга, айшата – отец друга или подруги (Тб., Д., Кш., Кч., Лахш).

Слова, обозначающие родственные связи, в исследуемом говоре подразделены на простые, производные, сложные и словосочетания. Хотя термины, выражающие родственные связи, в говоре жителей Лахшского района имеют общность с таджикским языком и его диалектами, однако часть из них заимствованы из тюрко-монгольского и особенно из киргизского языков. Наряду с обоюдным взаимовлиянием (жившие бок о бок таджики и киргизы или смешанные семьи и т.д.) языков, также наблюдается параллелизм (параллельное употребление слов), что является отличительной особенностью Лахшского говора от других южных говоров таджикского языка.

3.2. Слова, обозначающие традиции и обычаи. Слова, обозначающие традиции и обычаи, составляют одну из основных частей словарного состава Лахшского говора и в целом имеют непосредственное родство со словами южного диалекта таджикского языка. Традиции и обычаи киргизов Лахшского района схожи с традициями и обычаями Баткента Киргизстана. А.С.Снесарев пишет: “Киргизы Джигатала от

кишлака Сайрана (Акмайнак) до Алая принадлежат к племенам тейит, кесек, киргиз – киччак, бастан, кидирша и их традиции и обычаи очень похожи на традиции жителей Баткенга, Алая, Лейлека и Опа” (Снесарев, 1906, 43 – 44). Обычай - кража девушки - известный под названием **“гърехт, гърехтаст // качть, качьпгър”** – убежала, сбежала наблюдается в джамаатах Лахш, Муксу, Сурхаб, но иногда случается и в других кварталах района.

В свадебном обряде есть древняя традиция, когда родители юноши сначала выбирают для сына невесту, затем в дом девушки **“кудо // куда”** – сватья, со стороны юноши идут свататься два или три мужчины, то есть старший брат, дядя со стороны отца или дядя со стороны матери. Свадьба начинается со сватовства - **“хосгорӣ // аксақолӣ// чувчудук”**. Слово **“аксақол”** тюркское и является производным от двух основ: **“ак - белый”**, **“сақол - борода”** и в таджикском языке означает мўйсафед **“старик”**.

Нижеследующие слова также входят в эту группу лексем: **“фотийатуйӣ // паатагой”** – обручальный обряд, то есть сговор для того, чтобы сродниться; **“румолақдарунӣ”** – название маленького ритуала во время обручального обряда (Тб., Д., Кк.). Большинство слов, характерных для обрядов, проводимых во время свадьбы, также употребляются и в других говорах таджикского языка. Исследователь Хоркашев С. при изучении этого вопроса в южных и юго-восточных говорах таджикского языка подчеркивает, что **“одним из важных обрядов является сватовство невесты, которое выполняется аксақолом (сватом) и в южных говорах известен под терминами “ноншиканон” (Кк.), “нумолақдаронон” (Шк.), “нъмольқдрунӣ” (Джк.), “къртапушунӣ” (К.), “тапқарордуйӣ (Вк.)” (Хоркашев, 2014, 37).** Он также отмечает, что в юго-восточном говоре лексема **“тапшънавуни”** в качестве термина используется как синоним хостгорӣ **“сватовства” (Хоркашев, 2006, 146).** В диалектах Бухары (Махмудов, Бердиев, 1989, 167), говорах таджиков Китабского района для обозначения этого обряда употребляется слово **“ноншиканон” (Махмудов, 1978, 28-29).** Слово **“келунбинӣ // келинқорундук”** – послесвадебный обряд посещения новобрачной ближайшими родственниками её мужа используется как таджиками, так и киргизами этого района и является одним из основных обрядов свадьбы (Тб., Д., Кк., Кб., Лахш, Мт.).

Таким образом, в данной работе стали объектом анализа и изучения термины, относящиеся к свадьбе, такие как **туйакнийо**–люди, идущие на свадьбу, **сеп**– платье и платок, **киёвчолдош**– друзья жениха, сопровождающие его в день свадьбы, **сарчълаб**– человек, сопровождающий невесту, **бақантос**– традиция, согласно которой ставят преграды перед невестой в день свадьбы, **чачликунӣ**–посыпать молодых сладостями, **сари дегдун // очокбап**– выход невесты в кухню, **такийакън** – доска для мытья покойного, **оврез** – человек, который наливает воду, чтобы помыть покойного, **давракунӣ**– согласно обряда священник измеряет годы жизни умершего, что называется **давракънӣ, чаноза** – заупокойная молитва, **фотиха // чолугайн** – чтение молитвы по усопшему, **чолукъчӣ**–чтецы Корана, **исқоти мурда // кешки мурда** – вещи умершего, раздаваемые беднякам за принятие на себя его грехови т.д.. Несмотря на то, что большинство этих слов по генезису тюрко-киргизские, они приобрели характер общего употребления и в некоторых диалектах таджикского языка также применяются с фонетическими изменениями.

В диссертации также широко и подробно исследованы названия растений, овощей и злаков (раздел 3.3), лексические единицы, относящиеся к литовке и домашней утвари (раздел 3.4), слова и термины, обозначающие женские украшения и одежды (раздел 3.5), названия еды, приготовленной из муки (раздел 3.6), название животных и понятия, связанные с ними (раздел 3.7), и рассмотренных словообразующие особенности, включающие в себя простые, производные, сложные слова и словосочетания – термины.

В заключении диссертационного исследования излагаются научные выводы проделанной работы. Согласно квалификации В.С.Расторгуевой (1961), говор жителей

Лахпского района входит в группу каратигинских диалектов, хотя по некоторым своим особенностям отличается от других говоров южных диалектов, но в сфере лексики у них как много общего, так и много различий.

Важнейшими заключениями данного диссертационного исследования являются:

Проблемы билингвизма привлекали внимание многих ученых, изданы многочисленные работы, в которых рассмотрены такие вопросы, как билингвизм и его виды, характерные особенности двуязычия, билингвизм и культура речи, билингвизм и школы нового типа, психологические особенности изучения иностранного языка, языковая политика и проблемы развития национальных языков, исследование проблем двуязычия (многоязычия) на социально-культурной основе, теоретические характеристики данной проблемы и т.д. В языкознании существует два вида билингвизма: коммуникативный и некоммуникативный. Также анализируется двухсторонний и односторонний билингвизм. В Лахпском говоре существует двухсторонний коммуникативный билингвизм, который подробно рассмотрен в диссертации.

Словарный состав Лахпского говора богат общенародной лексикой и лексикой, характерной только для этого говора, употребляемой в различных сферах. Формирование общенародной лексики и лексики, характерной для данного говора, способствует определению их близости или отдаленности от литературного таджикского языка и его диалектов. Лексика, характерная для того или иного говора (лексические диалектизмы) в свою очередь разделяется на две группы: а) полные лексические диалектизмы, которые охватывают характерные для слова; б) неполные лексические диалектизмы, составляющие слова, которые на уровне литературного языка и диалектов одинаковы по форме, но по фонетическому строю и значению отличаются.

Одна из важнейших проблем, касающихся формирования и преобразования словарного состава Лахпского говора, – это генезис лексических единиц говора, которые подразделяются на таджикские, арабские, тюрко-киргизские и русско-европейские слова. Их рассмотрение было выполнено на базе многочисленных слов – примеров, которые в течение долгих лет употребляются жителями этого региона.

Тематическая группа словарного состава Лахпского говора содержит ряд профессиональных терминов, которые отличаются наличием диалектных особенностей. К ним относятся термины, выражающие родственные связи, слова, выражающие традиции и обычаи, названия растений, лексические единицы, обозначающие летовку и домашнюю утварь, лексика и термины, связанные с женскими украшениями и одеждой, названия пищи, приготовляемой из муки, названия животных и понятия связанные с ними. Эта группа в своем составе содержит тысячи слов, которые в качестве терминов активны в повседневной жизни людей и оцениваются как необходимое средство для решения лексических потребностей жителей исследуемого района.

Аббревиатуры:

ТСТЯ – Толковый словарь таджикского языка
ЮДТЯ – Южный диалект таджикского языка

Список сокращенных названий кишлаков:

Тб. - Тупи бойё // Байлартаб	Кч. - Карчи
Сб. - Сасикбулак	Джт. - Джулгерак
Д. - Девана	Лахп - Лахп
Пк. - Питовкул	Джт. - Джергатаол
Кк. - Каракенджа	Мт. - Майдунгерак
Ср. - Сайран	Яп. - Ярап
Кб. - Кушакба	Аб. - Абчакка
Ск. - Саракенджа	Пд. - Пилдан
Кш. - Карапура	Ак. - АксайДжш. - Джанцаар
Джг. - Джайилган	

Цитированная литература:

1. Бартольд В. В. Киргизы. Исторический очерк. // Сочинения. В. В. Бартольд Т. I. Ч. 1.- М., 1963. -530с.
2. Базидов Н. Лексема и ее место в речи // Проблемы таджикского языка. -Душанбе, 1991, 32. (на тадж.яз.).
3. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков / А. В. Десницкая.-М., 1955. -52с.
4. Костенко Л. Военно- научная экспедиция на Алай и Памир // Военный сборник . / Костенко Л.- Т. XIV- №4.- 1877.-250 с.
5. Махмаджанов О. Русская топонимия Рамита. Суханпарвар (Научный сборник) / О. Махмаджанов.- Душанбе, 2005.-29-30с. (на тадж.яз.).
6. Махмудов М., Бердиев Б. Краткий словарь диалектов Бухары / М., Махмудов, Б. Бердиев.- Душанбе: Дониш.-1989.(на тадж.яз.).
7. Махмудов М., Г. Джураев., Б. Бердиев. Толковый словарь южных диалектов таджикского языка т. 1. / М. Махмудов, Г. Джураев, Б. Бердиев.-Душанбе: Дониш, 2012.-946с.(на тадж.яз.).
8. Маъсуми Н. Мировоззрение и мастерство / Н. Маъсуми. Душанбе: Ирфон, 1966. (на тадж.яз.).
9. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров / В. С. Расторгуева. -М.: Наука, 1964. -188 с.
10. Снесарев А. Г. Восточная Бухара(военно – географический очерк).- СПб., / А. Г. Снесарев,-1906,- 43-44с.
11. Туран Н., Осоров Э., Тоолос// Бишкек: Турар,- 2011.-517с.
12. Филин Ф. П. Проект словаря русских народных говоров / Ф. П.Филин - М.,- Л.:Из-во АН СССР, 1961. - 385с.
13. Хоркашев С. Формирование словарного состава и словообразование. / С. Хоркашев.-Душанбе: Маориф, 2014.- 132 с. (на тадж.яз.).
14. Джураев Г. Лексика // Южный диалект таджикского языка. т.1 / Г. Джураев. - Душанбе: Дониш, 1980.- 87-328 с. (на тадж.яз.).
15. Джураев Г. Взгляд на современный процесс таджикских говоров // Вопросы языковедения / Г. Джураев. -Душанбе, 1976. -152-165 с. (на тадж.яз.).
16. Джураев Г. Лексическая система говоров таджикского языка / Г.Джураев.-Душанбе: Дониш, 2017. -319с. (на тадж.яз.).

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Лингвистическое изучение названия растений в Джиргатайском говоре // Вестник Таджикского национального университета. Серия “Филология”. Душанбе: Сино, 2017. № 4/4. -30-35с.
2. Термины родства в Джиргатайском говоре // Вестник Таджикского национального университета. Серия “Филология”. Душанбе: Сино, 2017. № 4/5. – 76-79с.
3. Словарный состав таджикского языка // Новости Академии наук Республики Таджикистан. Отдел общественных наук. №1, 2018. Душанбе: Дониш. 61-64с.
4. Общепародные слова в лексике Лахшского говора. // Суханшиносӣ (Словесность), научный журнал. -Душанбе, 2017, № 4. - 69-75с.
5. Характерные говору слова в лексике Лахшского говора // Исследователь.– Душанбе, 2018. № 15 (15).

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы **КАРИМОВОЙ МАСТОНЫ ДИЛБАРОВНЫ** «Формирование и развитие диалектной лексики в условиях билингвизма (на материале диалектной лексики говора таджиков Лахшского района)», представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.22 – Языки народов Европы, Азии, аборигенов Америки и Австралии (таджикский язык)

В кандидатской диссертации представлен анализ формирования и развития диалектной лексики таджиков Лахшского района, которые живут бок о бок с киргизами в течение нескольких столетий, создавая условия для билингвизма (таджикско-киргизского). Необходимо отметить, что Лахшский говор таджикского языка входит в состав вахинско-каратегинской группы говоров южного диалекта таджикского языка и по сей день не подвергался отдельному диссертационному анализу, хотя в научных исследованиях существуют отдельные научные упоминания о нем.

Сбор и научный анализ материала Лахшского говора даёт возможность обнаружить лексические особенности данного говора. По поставленной цели в диссертации анализировано формирование и развитие диалектной лексики таджиков Лахшского района в условиях билингвизма. Согласно этой цели, главными проблемами, анализируемыми в диссертации, являются рассмотрение теоретических вопросов билингвизма, история взаимоотношений таджиков и киргизов на языковом уровне, политическая и административная территория, анализ словарного состава Лахшского говора (общенародная лексика и лексические диалектизмы), дефиниция и определение лексики Лахшского говора по языковой принадлежности (исконно таджикский пласт, арабская лексика, тюрко-киргизские заимствования и русско-интернациональная лексика) и анализ тематических групп словарного состава Лахшского говора (выражающих родственные связи, слов, выражающих традиции и обычаи, названия растений, лексических единиц, обозначающих летовку и домашнюю утварь, лексики и терминов, связанных с женскими украшениями и одеждой, названий пицци, приготовляемой из муки, названий животных и понятий связанных с ними).

Вопросами двуязычия в многоязычия занимались многие учёные и изданы многочисленные работы, в которых рассмотрены такие вопросы, как билингвизм и его виды, характерные особенности двуязычия, билингвизм и культура речи, билингвизм и школы нового типа, психологические особенности изучения иностранного языка, языковая политика и проблемы развития национальных языков, исследование проблем двуязычия (многоязычия) на социально-культурных основ, теоретические характеристики данной проблемы и т.д. В языкознании существует два вида билингвизма: коммуникативный и некоммуникативный. Также анализируется двухсторонний и односторонний билингвизм. В Лахшском говоре существует двухсторонний коммуникативный билингвизм, который подробно рассмотрен в диссертации.

Анализ показывает, что взаимовлияние языков обнаруживается в различных областях жизни народов, и это ярко можно наблюдать при рассмотрении тематических групп словарного состава говора и в анализе диалектизмов и общенародной лексики.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

кори диссертатсионии Каримова Мастона Дилбаровна дар мавзӯи “Ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳча дар шаронти дузабонӣ (дар асоси маводи лексикаи лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Лахш)”, ки барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология аз рӯйи 10. 02. 22 – 10. 02. 22 – Забонҳои халқҳои кишварҳои хоричӣ Аврупо, Осиё, Африқо, сокинони бумии (аборигенҳо) Амрико ва Австралия (забони тоҷикӣ).

Диссертатсия доир ба ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳҷаи тоҷикони ноҳияи Лахш, ки дар муҳити дузабонӣ (тоҷикию қирғизӣ) бо қирғизҳо паҳлуи ҳам зиндагӣ мекунанд, баҳс мекунад. Лозим ба ёдоварист, ки лаҳҷаи Лахш ба гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ - қаротегинии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мансуб буда, то имрӯз доир ба он ҳарчанд ки ишораҳои алоҳидаи илмӣ шуда бошад ҳам, диссертатсияи алоҳида ва мукаммали илмӣ-таҷқиқоти пепниҳод нашудааст. Ҷамъоварии маводи лаҳҷаи Лахш ва таҳқиқи илмӣ он ба нуқтаҳои номақшуфи илмӣ лексикаи минтақаи мазкур асос мегузорад. Мутобики мағлаб доништа шуд, ки дар диссертатсия оид ба ташаккул ва инкишофи лексикаи лаҳҷаи Лахш ва муҳити дузабонӣ он таҳқиқи илмӣ ба анҷом расад. Тибқи ин мақсад баррасии масоили назариявии билингвизм, таърихи муносибатҳои тоҷикону қирғизҳо дар заминаи забони, ҳудуди сиёсӣ ва маъмури, баррасии таркиби лугавии лаҳҷаи Лахш (вожаҳои умумихалқӣ ва диалектизмҳои лексикӣ), таҳқиқи лексикаи лаҳҷаи Лахш аз рӯйи баромад (тоҷикӣ, арабӣ, туркӣ – қирғизӣ ва русӣ-аврупоӣ) ва таҳқиқи гурӯҳҳои мавзӯии таркиби лугавии лаҳҷаи Лахш (истилоҳоти ҳешутабории лаҳҷаи Лахш, истилоҳоти марбут ба урфу одат, орошоти занон ва сару либос, воҳидҳои лугавии марбут ба наботот, кишоварзӣ, воҳидҳои лугавии марбут ба ҷароғоҳи тобигона, асбоби рӯзгор ва номи анвои ҳайвонот) аз масъалаҳои асосии матраҳшуда дар диссертатсия ба шумор мераванд.

Масъалаи дузабонӣ ва бисёрзабони дикқати олимони зиёдеро ҷалб карда, речё ба хусусиятҳои зухуроти дузабонӣ, таъсири равандҳои раванӣ дар ташаккули дузабонӣ бисёрзабонӣ, билингвизм ва намудҳои он, билингвизм ва маданияти сухан, дузабонӣ дар мактабҳои типӣ нав, хусусиятҳои раванӣ омӯзиши забони хоричӣ, сиёсати забонӣ ва масоили рушди забонҳои миллӣ, баррасии масоили дузабонӣ (бисёрзабонӣ) дар мабной муносибатҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, масоили муҳими назарии марбут ба ин масъала ва амсоли ин таҷқиқот анҷом додаанд. Дар забоншиносии муосир таваҷҷуҳи олимони ба намудҳои иртиботӣ ва ғайрииртиботии дузабонӣ ва дузабонии дутарафаю яктарафа ҷалб шудааст. Дар диссертатсия таърихи муносибатҳои ҳамҷаворӣ, иқтисодӣ сиёсӣ ва маъмури тоҷикону қирғизҳо ёдрас шуда, таъсири он ба таркиби лугавии лаҳҷаи тоҷикиноҳияи Лахш таҳқиқ мегардад. Ин муносибатҳои забонӣ барои билингвизми иртиботии дутарафа заминаи муносиб фароҳам овардааст.

Зимни баррасӣ нишон дода шуд, ки таъсири мутақобилаи забонҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти мардум дида мешавад ва он дар таҳқиқи гурӯҳҳои мавзӯии таркиби лексикаи лаҳҷа, дар вожаҳои умумихалқӣ диалектизмҳои лексикӣ равшан зоҳир мегардад.

SUMMARY

for the dissertation of Karimova Mastona Dilbarovna on the topic of "Formation and development of the dialect vocabulary in the context of bilingualism (based on the dialect vocabulary of the Tajiks of Lakhsh district)" presented for the search of a scientific degree of candidate of philological Sciences, specialty 10.02.22 – Languages of the peoples of Europe, Asia, and aboriginal of America and Australia (Tajik language).

An analysis of the formation and development of the dialect vocabulary of the Tajiks of Lakhsh district who live side by side with Kyrgyzs for several centuries, creating conditions for bilingualism (Tajik-Kyrgyz) is presented in this candidate's dissertation. It should be noted that the Lakhsh dialect of the Tajik language is part of the vakhsh-karategin group of dialects of the southern dialect of the Tajik language and has not been subjected to a separate dissertation analysis to this day, although there are separate scientific references regarding this research.

Collection and scientific analysis of the material of the Lakhsh dialect enables to discover the lexical features of this dialect. The aim of the thesis is to analyze the formation and development of the dialect vocabulary of Tajiks of Lakhsh district in the conditions of bilingualism.

According to this goal, the main problems analyzed in the thesis are the consideration of theoretical issues of bilingualism, the history of relations between Tajiks and Kyrgyz at the linguistic level, political and administrative territory, the analysis of the vocabulary of the Lakhsh dialect (national vocabulary and lexical dialect), the definition of the vocabulary of the Lakhsh dialect by language affiliation (native Tajik layer, Arabic vocabulary, Turkish and Kyrgyz borrowings and Russian-international vocabulary) and analysis of thematic groups of the vocabulary of the Lakhsh dialect (expressing kinship, words related to the traditions and customs, names of plants, lexical units denoting flying and household utensils, vocabulary and terms related to women's jewelry and clothing, names of food prepared from flour, names of animals and concepts associated with them).

Many scientists studied issues regarding the bilingualism and multilingualism and published numerous works in which bilingualism and its types, characteristics of bilingualism, bilingualism and culture of speech, bilingualism and the school of a new type, psychological peculiarities of foreign language learning, language policy and problems of development of national languages, research of problems of bilingualism (multilingualism) on the socio-cultural foundations, theoretical characteristics of the problem, etc were reviewed as well as. There are two types of bilingualism: communicative and non-communicative in linguistics. It also analyzes the bilateral and unilateral bilingualism. In the Vakhsh dialect there is a two-way communicative bilingualism, which is discussed in detail in the thesis.

The analysis shows that the interaction of languages is found in various areas of peoples' life, and this can be clearly seen when considering the thematic groups of the vocabulary of the dialect and in the analysis of dialectics and national vocabulary.